

কুবীজনাম

শ্রীনলিনীকান্ত গুপ্ত

সোল এজেন্ট
আর্য পাব্লিশিং হাউস
৬৩ কলেজ স্ট্রিট, কলিকাতা ১২

প্রকাশক : শ্রীতাৱাপন্দ পাত্ৰ
কালচাৰ পাব্লিশাস
৬৩ কলেজ স্ট্ৰীট, কলিকাতা ১২

প্ৰথম সংস্কৰণ আৰণ ১৩৪৯
পুনৰ্মুদ্ৰণ অগ্ৰহায়ণ ১৩৫৮

মুদ্রাকৰ : শ্ৰীপ্ৰতাতচন্দ্ৰ রায়
শ্ৰীগৌৱাঙ্গ প্ৰেস
৫, চিন্তামণি দাস লেন, কলিকাতা ১

বিষয় সূচী

১। শিল্পী রবীন্দ্রনাথ	৩
২। রবীন্দ্রনাথ ও দৃঃখবাদ	১৯
৩। রবীন্দ্রনাথ ও আধুনিকতা—প্রথম পর্যায়	৩১
৪। রবীন্দ্রনাথ ও আধুনিকতা—দ্বিতীয় পর্যায়	৫৪
৫। রবীন্দ্রনাথের ভাষা	৬৮
৬। দূরের যাত্রী রবীন্দ্রনাথ	৭৭
৭। রবীন্দ্র-প্রতিভার ধারণা	৯৭
৮। অদ্বিতীয় রবীন্দ্রনাথ	১২২

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣମାତ୍ର

শিল্পী রবীন্দ্রনাথ

কবি রবীন্দ্রনাথ নয়, মানুষ রবীন্দ্রনাথকে আজ আমরা একটু দেখিতে চাই। কবির ইহাতে কিছু আপত্তি হইতে পারে—তিনি হয়ত বলিবেন, তাহাকে সত্যভাবে দেখিতে হইলে কবি হিসাবেই দেখিতে হইবে, মানুষ হিসাবে তিনি কি করিয়াছেন বা না করিয়াছেন সেটা তাহার জীবনে অবস্থার কথা ; তাহার যে সত্য যে স্বরূপ, তাহার মধ্যে শাশ্঵ত ও সন্মানন্য যদি কিছু থাকে, তাহা তিনি ধরিয়া দিয়াছেন তাহার কাব্যে ; বাকি যাহা তাহার কোন বিশেষ অর্থ নাই মর্যাদাও নাই—অন্যান্য অনেকের সহিত সেদিক দিয়া তাহার খুব বেশী পার্থক্য বা বিশেষত্ব না থাকিলেও থাকিতে পারে। কবির শ্রেষ্ঠ পরিচয় তাহার কাব্যে, অন্য পরিচয়ে তাহাকে ভুল বুঝা হয়, তাহাকে খাটো করা হয়।

কিন্তু মানুষ রবীন্দ্রনাথ বলিতে আমরা একান্ত ধাহিরের বৈষয়িক বা সাংসারিক রবীন্দ্রনাথকে বুঝিতেছি

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ନା, ଆମରା ତାହାର ଭିତରେ ସେଇ ସତ୍ୟକାର ମାନୁଷଟିରଙ୍କ କଥା ବଲିତେଛି, ଯାହାର ଏକଟା ପ୍ରକାଶ ହିତେଛେ—କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ । କାବ୍ୟେଇ ହୟତ ସେଇ ମାନୁଷଟିର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଥବା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ପରିଷ୍ଫୂଟ ପ୍ରକାଶ ହିୟାଛେ, ତବୁও ସେଇ ପ୍ରକାଶ ଯେ ସତାକେ ଯେ ଉପଲକ୍ଷିକେ, ଅନ୍ତରାତ୍ମାର ଯେ ସିଦ୍ଧିକେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିତେ, ଆକାର ଦିତେ ଚାହିତେଛେ ତାହାଇ ଆମାଦେର ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର କାବ୍ୟଶୃଷ୍ଟିର ମୂଳ କଥା ଏବଂ ସକଳେର ଚେଯେ ବଡ଼ କଥା ହିତେଛେ ‘ସୌନ୍ଦର୍ୟ’—ତିନି ଦେଖିତେଛେ ଶୁନ୍ଦରକେ ଏବଂ ଦେଖିତେଛେ ସେଇ ଶୁନ୍ଦରକେ ଶୁନ୍ଦରଭାବେ । ଯେଥାନେ ଯାହା କିଛୁ ଶୁନ୍ଦର—ପ୍ରକୃତିର ରାଜ୍ୟ ହଉକ ଆର ଅନ୍ତରେର ରାଜ୍ୟ ହଉକ, କାଯେ ହଉକ ମନେ ହଉକ ବାକ୍ୟେ ହଉକ, ତିଲ ତିଲ କରିଯା ସକଳ ଶାନ ହିତେ ସକଳ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ଚଯନ କରିଯା । ତିନି କାବ୍ୟେର ଗଡ଼ିଯାଛେ ତିଲୋତ୍ତମା ମୂର୍ତ୍ତି । ତାହାର ତାମା ଶୁନ୍ଦର—ଶଦେର ଲାଲିତ୍ୟ, ଛନ୍ଦେର ଲାକ୍ଷ୍ମୀ ତାହାତେ ପାଇଯାଛେ ବୋଧ ହୟ ପରାକାର୍ତ୍ତା । ତାହାର ତାବ ଶୁନ୍ଦର—ଚିନ୍ତାର ବୈଦନ୍ତ୍ୟ, ଅନୁଭବେର ସୌକୁମାର୍ୟ ଅତି ବିଚିତ୍ର ଓ ମନୋହର । ତାହାର ଆଖ୍ୟାନର ବିଷୟ ଓ ବଞ୍ଚି ନିଜେଇ ଶୁନ୍ଦର; ଶଦେର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଅଲକାରେ, ଅର୍ଥେ ଅଲକାରେ—ମଣନେର ଉପର ମଣନ
ଦିଯା—ତାହାକେ ଆବାର ଅଧିକତର ଅଲଙ୍କୃତ ସୁନ୍ଦର
କରିଯା ତିନି ଧରିଯାଛେ ।

ତାହାର

ବରିଛେ ମୁକୁଳ, କୃଜିଛେ କୋକିଳ,
ସାମିନୀ ଜୋଛନାମତ୍ତା ।

“କେ ଏସେହେ ତୁମି ଓଗୋ ଦୟାମୟ”—
ଶୁଧାଇଲ ନାରୀ, ସମ୍ମାସୀ କଥ—
“ଆଜି ରଜନୀତେ ହେଁଚେ ସମୟ,—
ଏସେହି, ବାସବଦତ୍ତା ।”

ଅଥବା

ତବ ଶୁନହାର ହ'ତେ ନଭ୍ରତିଲେ ଖ୍ରି’ ପଡ଼େ ତାରା,
ଅକ୍ଷ୍ୟାଂ ପୁରୁଷେର ବକ୍ଷେମାବେ ଚିତ୍ତ ଆୟହାରା,
ନାଚେ ରକ୍ତଧାରା !

ଦିଗନ୍ତେ ମେଥଳା ତବ ଟୁଟେ ଆଚହିତେ
ଅଯି ଅସମ୍ଭବେ !

କି ଏକଟା ଅପରାପ ଅନୁପମ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେର କଲାକାରୀ
ନା ଉନ୍ମୂଳ୍କ କରିଯା ଧରିତେଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଭିତରେର
ଆସଳ ମାନୁଷଟି ହିତେଛେ ଏହି ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକ ରୂପକାର ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ସର୍ବତୋଭାବେ ସୁନ୍ଦରପେର ସୃଷ୍ଟି—ଇହାଇ ତାହାର ଅନ୍ତର-
ପୁରୁଷେର ଧର୍ମ, ତାହାର ସ୍ଵଭାବେର ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧି । ଜ୍ଞାନେର
ଦିକ୍ ଦିଯା, ଶକ୍ତିର ଦିକ୍ ଦିଯା । ତିନି ଯତ ଉପରେ
ଉଠିଯାଛେ, ତାହା ଓ ଛାଡ଼ାଇଯା ଗିଯାଛେ ତିନି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେର
ଦିକ୍ ଦିଯା । ଜ୍ଞାନ ବା ଶକ୍ତି ତାହାର ଚେତନାର ମଧ୍ୟେ
ନିମ୍ନତର ସ୍ଥାନ ପାଇଯାଛେ, ଉତ୍ତାରା ହଇଯା ଆଛେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେର
ଅନୁଗତ ସେବକ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଅନ୍ତର-ପୁରୁଷଟି ଆସିଯାଛେ
ଯେନ ଏକ ଗନ୍ଧର୍ବଲୋକ ହିତେ । ଏହି ଗନ୍ଧର୍ବ ପୃଥିବୀତେ
ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ପାର୍ଥିବ-ଜୀବନେ ପ୍ରକୃତ ସୁନ୍ଦରେର କିଛୁ ପ୍ରକାଶ
କିଛୁ ପ୍ରସାର କରିଯା ଦିତେ । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକେ ସକଳ ରକମେ
ବ୍ୟକ୍ତ କରାଇ ତାହାର ବ୍ରତ ଓ ଧର୍ମ । ସୁନ୍ଦର କାବ୍ୟ ଅନେକେ
ରଚନା କରିଯାଛେ—ସୁନ୍ଦରେର ଉପରାଂ ଅନେକେ କାବ୍ୟ
ରଚିଯାଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଏହି କବିଶ୍ରେଣୀର ମଧ୍ୟେ ଏକଜନ
ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ
ଏହିଥାନେ ଯେ, ତାହାର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ କବି-ପୁରୁଷ ତାହାର ସମସ୍ତ
ସତ୍ତା ଛାଇଯା ରହିଯାଛେ । ତିନି କାବ୍ୟ ଯଦି କିଛୁ ନା-ଓ
ଲିଖିତେନ, ତବୁও ତାହାର ଜୀବନଟିଇ ଏକଥାନି ସୁନ୍ଦରେର
ଜୀବନ୍ତ କାବ୍ୟ ହଇଯା ଥାକିତ । ନିଜେ ତିନି ସୁଦର୍ଶନ---
ତାହାର ବାକ୍ୟ ସୁନ୍ଦର, ତାହାର ବ୍ୟବହାର ସୁନ୍ଦର,—ତାହାର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

କର୍ମ ସୁନ୍ଦର, ତାହାର ଧର୍ମ ସୁନ୍ଦର।* ନିଜେ ଚାରିଦିକେ
ସୌନ୍ଦର୍ୟକେ ସୃଷ୍ଟି କରିଯା ଚଲିଯାଛେ—ସୌନ୍ଦର୍ୟ ହିତେ
ସୌନ୍ଦର୍ୟେର ମଧ୍ୟ ଦିଯା ସୌନ୍ଦର୍ୟେର ଅଭିମୁଖେ ଚଲିଯାଛେ ।

ବଲିଯାଛି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଅନ୍ତର-ପୁରୁଷ ହିତେହେ
ରୂପକାର । କିନ୍ତୁ ଏହି ରୂପ ତିନି ଆକାରେର ସୌଷ୍ଠବ
ଅପେକ୍ଷା ବିଶେଷଭାବେ ଧରିଯାଛେ ଛନ୍ଦେର ସ୍ପନ୍ଦନେ ।
ସୌନ୍ଦର୍ୟେର ଗଠନ ଅପେକ୍ଷା ଗତି, ବଳନ ଅପେକ୍ଷା ଚଲନେର
ଉପରେଇ ଦେଖି ତାହାର କାର୍ତ୍ତକାର୍ଯ୍ୟ ବେଶୀ ଜୋର
ପଡ଼ିଯାଛେ । ତାହାର କାବ୍ୟସୃଷ୍ଟିତେ ତାଇ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବା
ଭାକ୍ଷର୍ୟ ରୀତିର ଅପେକ୍ଷା ବେଶୀ ପାଇ ସଙ୍ଗୀତେର ନୃତ୍ୟେର
ରୀତିର ପ୍ରଭାବ । ସୁନ୍ଦରକେ ତିନି ଲାଭ କରିଯାଛେ—
ଶ୍ରୀତି ନୟ, ଗତିର ଭିତର ଦିଯା—ଦର୍ଶନ ନୟ, ଶ୍ରବଣେର
ଭିତର ଦିଯା । ଯେ ପ୍ରାଣେର ସ୍ପନ୍ଦନେ ଏହି ସୃଷ୍ଟି ବିକଶିତ
ମୁଞ୍ଗରିତ ହେଇଯା ଉଠିତେହେ, ବାହୁ ଆକାରେର ବା କାଠାମୋର
ପିଛନେ ଯେ ନିଭୃତ ଆବେଗ ଉଦ୍ଦେଲିତ, କବି କାନ ପାତିଯା
ତାହାରଇ ଛନ୍ଦ ତାହାରଇ ସୁର ଶୁଣିତେ ଧରିତେ ଚାହିତେହେ ।

* ଏଥାନେ ମନେ ପଡ଼ିତେହେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ନିଜେଇ ଏକବାର ରାମେନ୍-
ସୁନ୍ଦରକେ ଯେ କଥାଯ ଅଭିନନ୍ଦିତ କରିଯାଛିଲେନ—“ତୋମାର ହାନ୍ୟ ସୁନ୍ଦର,
ତୋମାର ବାକ୍ୟ ସୁନ୍ଦର, ତୋମାର ହାନ୍ୟ ସୁନ୍ଦର, ହେ ରାମେନ୍ସୁନ୍ଦର—” ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

କବି ଚାହିତେଛେ ଅର୍ଥେର ଅନ୍ତରାଲେ ରହିଯାଛେ ସେ ବ୍ୟଞ୍ଜନା
ତାହାକେ, ଶୁଳ୍କ ବାକ୍ୟେର ଅନ୍ତରେ ରହିଯାଛେ ସେ ଅଶରୀରୀ
ତାବ ତାହାକେ । କବି ବଲିତେଛେ—

ଆମି ଦେଖି ନାହିଁ ତାର ମୁଖ, ଆମି
ଶୁଣି ନାହିଁ ତାର ବାଣୀ,
କେବଳ ଶୁଣି କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ତାହାର
ପାଘେର ଧରିନିଥାନି

ଆରା

ମନ ଦିଯେ ସାର ନାଗାଳ ନାହିଁ ପାଇ,
ଗାନ ଦିଯେ ସେଇ ଚରଣ ଛୁଁଯେ ସାଇ,
ଶୁରେର ଘୋରେ ଆପନାକେ ସାଇ ଭୁଲେ—

ତାଇ ଦେଖି ରୂପେର ଆକାର ଯେଥାନେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ
ଆକିଯାଛେ, ସେଥାନେଓ ରୂପକେ ଶ୍ରିର କରିଯା, ସମାଧିର
ବିଷୟ କରିଯା ତିନି ଧରେନ ନାହିଁ । ତିନି ଦିଯାଛେ
ରୂପେର ଚଲମୃତି,—ସେମନ ଏହି,
‘ଧେଯେ ଚଲେ’ ଆସେ ବାଦଲେର ଧାରା,
ନବୀନ ଧାନ୍ତ ଦୁଲେ ଦୁଲେ ସାରା—
ନୃତ୍ୟ, ଛନ୍ଦାଯିତ ଗତିର ମୂର୍ଚ୍ଛନାହିଁ ଦିଯାଛେ ତାହାର
ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେର ରୂପାଯନ । କାଲିଦାସେର କାବ୍ୟଶୁନ୍ଦରୀ ସମସ୍ତଙ୍କେ

ରୂବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆମରା ମୋଟେର ଉପର ବଲିତେ ପାରି—‘ଚିତ୍ରାପିତାରଙ୍ଗ
ଇବାବତସେ’; କିନ୍ତୁ ରୂବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ସୃଷ୍ଟିତେ ଦେଖି---

ଶକ୍ତମୟୀ ଅପ୍ସର ରମଣୀ,
ଗେଲ ଚଲି, ଶ୍ଵରୁତାର ତପୋଭଙ୍ଗ କରି’।

ତବେ ରହସ୍ୟର କଥା ଏହି ଯେ, କବିର ଶକ୍ତମୟୀ ଅନୁପ୍ରେରଣା
ଶ୍ଵରୁତାକେ ଭାଙ୍ଗିଯାଓ ବେଶୀ ଦୂର ଯାଇତେ ପାରେ ନାହିଁ ।
ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଏହି ଯତ ନୃତ୍ୟ, ଏହି ଯତ ଝଙ୍କାର, ଇହାଦେର
ବାକେ ବାକେ କି ଏକଟା ଭାବେର ଘୋର, ଶୁରେର ଲୟ
ଏମନ ମୀଡ଼ ଟାନିଯା ଲହିୟାଛେ ଯେ, ମନେ ହୟ ସେନ ତାହାରା
ସବ ଫିରିଯା ଏକଟା ଶାନ୍ତିର ଓ ଶ୍ଵରୁତାରଙ୍ଗ ତଟେ ଗିଯା
ମିଲିଯା ଯାଇତେଛେ । କବିର ମୁଖରତା ସେନ ମୌନତାରଙ୍ଗ
ସହିତ କୋଳାକୁଳି କରିଯା ଆଛେ । ଏକ ଦିକେ ଦେଖି ରସ-
ଲିଙ୍ଗ୍ପୁ ପ୍ରାଣ ପ୍ରକୃତିର ବର୍ଣ୍ଣ ଗଞ୍ଜେ ହାତ୍ସେ ଲାତ୍ସେ ପୁଞ୍ଜୀଭୂତ
ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ମାତୋଯାରା ହଇଯା ଗିଯାଛେ ; ତାହାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-
ପିପାସୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାମ ବାହିରେର ବନ୍ଦସନ୍ତାରେର ବୈଭବେର
ଦିକେ ପରମ ଆଗ୍ରହେ ଝୁକ୍କିଯା ପଡ଼ିଯାଛେ । ଆଜ୍ଞାକେ
ଭଗବାନକେଓ ତାଇ ତିନି ଧରିତେ ଚାହିତେଛେ—
ଯାବତୀଯ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ପଞ୍ଚ-ପ୍ରାଣେର ଆଲିଙ୍ଗନେ । ତବୁଓ ଅନ୍ତିମ
ଦିକେ ଏହି ସକଳେରଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଚଲିଯା ଗିଯାଛେ

ବୀଜ୍ଞାନୀ

ଅଶାନ୍ତିର ଅନ୍ତରେ ସଥା ଶାନ୍ତି ସୁମହାନ ।

ଶୁଲ ଶଦେର, କୁଟୁ ଗତାଯାତେର, ହଲଶୁଲେର ଜଗଂ ଲହିୟା
ଖେଲିତେ ଖେଲିତେଇ ତିନି ଭାବେ ଓ ଭଙ୍ଗୀତେ ତାହାକେ
ଛାଡ଼ିୟା ଉଠିୟା ଗିଯାଛେ ଏକଟା ସୁକ୍ଷମତର ଲୋକେ,
ଯେଥାନେ ଶୁର-ଛନ୍ଦ ଯେନ ସବେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିତେଛେ—
ଶୁର-ଛନ୍ଦ ମେଥାନେ କଥାର ରୂପେର ଭାରେ ଜଡ଼େର ଅତି-
ସ୍ପଷ୍ଟତା ପାଇଁ ନାହିଁ, ତାହାତେ ମାଥା ଆହେ ଏକଟା ଶୁଚିତା,
ସ୍ଵଚ୍ଛତା, ଲୟୁତା, ଲାଲିତ୍ୟ, ଲାବଣ୍ୟ—ମେଥାନେ

କତ ଯେ ଅଶ୍ରୁ ବାଣୀ

ଶୁଣେ ଶୁଣେ କରେ କାନାକାନି ,

*

ତାଦେର ନୀରବ କୋଲାହଲେ
ଅଶ୍ରୁ ଭାବନା ସତ ଦଲେ ଦଲେ ଛୁଟେ ଚଲେ—
କବିର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ତାଇ ହଇତେଛେ—

ଯେ ଗାନ କାନେ ସାଯ ନା ଶୋନା *

ମେ ଗାନ ସେଥାଯ ନିତ୍ୟ ବାଜେ
ଆଗେର ବୀଣା ନିଯେ ସାବ
ଦେଇ ଅତଳେର ସଭା ମାରେ ।

* ଏଥାନେ ଅରଣ କରା ଯାଇତେ ପାରେ କୌଟୁସ'-ଏର "heard melodies
are sweet, but those unheard are sweeter."

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଏ ଯେନ ପ୍ରାଚୀନ ଗୌକେରା ଯାହାକେ ବଲିତେନ music of the spheres, ସେଇ ଜିନିଷେର ମତ କିଛୁ ; ଏଥାନେ ପାଇ ମୌନଧୟେର ଆଦି ଆବେଗ, ମୂଳ ଛନ୍ଦ । ମନେ ହୟ, ପ୍ରାଣେର ପ୍ରଥମ ସ୍ପନ୍ଦନେ ଶୃଷ୍ଟି ଯଥନ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିତେ ଶୁରୁ କରିଲ—ସର୍ବଃ ପ୍ରାଗ ଏଜତି ନିଃଶୃତଃ—ଉପନିଷଦେର ଏହି ବାକ୍ୟଟି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରିୟ ଏବଂ ପ୍ରାୟଇ ତିନି ଏଟି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯା ଥାକେନ —ତଥନକାର ସେଇ ପ୍ରଥମ ଦୋଲ, ସେଇ ପ୍ରଥମ ତାନ, ସେଇ ନାଦବ୍ରଙ୍ଘାଇ ଯେନ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଇଷ୍ଟ, ଏବଂ ଇଷ୍ଟେର ସାଧନାୟ ଅପରୂପ ସାଫଲ୍ୟାଇ ତାହାର କବିତରେ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ମହିମା—ଏହି ଇଷ୍ଟେର ଧ୍ୟାନ-ମୂର୍ତ୍ତି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଦିତେଛେନ ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ—

ଶୁର ଗିଯେଛେ ଥେମେ, ତବୁ
ଥାମତେ ଯେନ ଚାଯ ନା କତୁ,
ନୀରବତାୟ ବାଜ୍‌ଚେ ବୀଣା
ବିନା ପ୍ରୟୋର୍ଜିନେ ।

ଫଳତଃ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମତ କୌଟ୍ସୁ ଛିଲେନ ଏକାନ୍ତ ମୌନଧୟେରଙ୍କ ପୂଜାରୀ, ତବେ ଇଂରେଜ-କବି ମୌନଧୟକେ କାନ ଦିଯା ଶୁଣା ଅପେଣା ଚକ୍ର ଦିଯା ଦେଖିଯାଛେନ ବେଶୀ—ତାହାର melodies ଗତିର ପ୍ରଦାନ ଅପେକ୍ଷା ଫୁଟାଇଯା ଧରିତେଛେ ଶ୍ଵିର ରୂପ ; ମଞ୍ଜୀତ ବା ନାଟ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ତାହାର କବିତ୍ରେ ପାଇ ବିଶେଷଭାବେ ଚିତ୍ରେର ରୀତି । ଗତି, ଶୁର, ଛନ୍ଦେବ ଶୂନ୍ୟ ଶୁନିପୁଣ ଲାକ୍ଷ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପାଇଁଯାଛେ ଶେଲୀର କାବ୍ୟ-ପ୍ରତିଭାୟ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

୨

সত্যের সাধনা আছে, মঙ্গলের সাধনা আছে।
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥের কাছে সত্য ও মঙ্গল সাধনার বন্ধ,
তাহাদের প্রেয়ের, সৌন্দর্যের দিক দিয়া। সত্যের
সত্যতার জন্ম তিনি সত্যের তত্ত্বানি উপাসক নহেন;
মঙ্গলের মাঙ্গল্যের জন্মও তিনি মঙ্গলের পূজারী নহেন।
কিন্তু সত্যকার সত্য আবার সত্যসত্যই শুন্দর; পরম
মঙ্গল আবার পরম শুন্দর। শুন্দর বলিয়াই সত্য ও
মঙ্গল তাহাকে আকৃষ্ট করিয়াছে।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ প্রেমের কবি, প্রেমের মাতৃষ—বৈষ্ণব
সাধকেরা যাহাকে বলেন ‘শুপুরুষ’। কিন্তু তাহার
প্রেমও হইতেছে সৌন্দর্যেরই সার। কবির প্রেম
তাই কবিকে বলিতেছে—

হাত ধ'রে মোরে তুমি
ল'য়ে গেছো সৌন্দর্যের সে নন্দনভূমি
অমৃত-আলয়ে। সেথা আমি জ্যোতিশ্চান
অক্ষয় ঘোবনময় দেবতাসমান,
সেথা মোর লাবণ্যের নাহি পরিসীমা—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ପ୍ରେମକେ କେବଳ ପ୍ରେମ ହିସାବେ ତିନି ତତ୍ତ୍ଵାନି ଉପଭୋଗ କରେନ ନାହିଁ ବଡୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦୀଦାସ ଯେମନ କରିଯାଛିଲେନ ; ପ୍ରେମେର ମଧ୍ୟେ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ଆସିଯା ପାଇୟାଛେ ଚରମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ପରାକାର୍ତ୍ତା, ତାଇ ତିନି ପ୍ରେମିକ ହଇୟା ଗିଯାଛେ । ଅତି-ଆଧୁନିକ ଅନୁଭୂତି ପ୍ରେମକେ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ହିଁତେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶିଷ୍ଟ କରିଯା ଧରିଯାଛେ, ବରଂ ଅଶୁଳ୍ଦରେରଇ ସହିତ ତାହାର ଏକଟା ମିଳନ ସଟ୍ଟାଇତେ ଚାହିତେଛେ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଏଇ ହିସାବେ ପରମ ପ୍ରାଚୀନ, ସନାତନପଦ୍ଧତି ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ସୌନ୍ଦର୍ୟ ହିଁତେଛେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ, ସମସ୍ତ୍ୟ, ସୁସଙ୍ଗତି, ପ୍ରସନ୍ନତା, ନିର୍ମଳତା, ପ୍ରଶାନ୍ତି । ବିରୋଧ ଯେଥାନେ, ରୁକ୍ଷତା ରୁକ୍ଷତା ଯେଥାନେ, ମେଇଥାନେଇ ସୌନ୍ଦର୍ୟେର ଅଭାବ - ମେଥାନେ ଛନ୍ଦେର ପତନ ହଇୟାଛେ, ତାଳ କାଟିଯା ଗିଯାଛେ, ଶୁର ଭାଙ୍ଗିଯାଛେ, ଚଲନେର ବଲନେର ଦୋଷ ସଟିଯାଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଭଗବାନ ତାଇ ହିଁତେଛେନ

ଶୁନ୍ଦର ବଲ୍ଲଭ, କାନ୍ତ

ଏବଂ

ତାରି ମୁଖେର ପ୍ରସନ୍ନତାଯ

ସମସ୍ତ ସର ଭରେ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଏହି ବଲ୍ଲଭେର କାହେ କବିର ନିତ୍ୟକାର ଆକିଞ୍ଚନ୍ମୋ ତାଇ
ନିର୍ମଳ କର ଉଜ୍ଜଳ କର
ସୁନ୍ଦର କର ହେ

ଏବଂ

ଏ ଜୀବନେର ଯା କିଛୁ ସୁନ୍ଦର
ସକଳି ଆଜ ବେଜେ ଉଠୁକ ଶୁରେ ।

ଭଗବାନ ଭଗବାନ, କାରଣ, ତିନି ନିଖିଲ ବିଶ୍ୱର ମିଲନେର
ସୂତ୍ର—

ସବାରେ ମିଳାଯେ ତୁମି ଜ୍ଞାଗିତେଛ—
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବିଶ୍ଵପ୍ରାତି ଆସିଯାଛେ ଏହି ମିଲନେର ବା
ମିଲେର ଯେ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ତାହାର ଆକର୍ଷଣେ । ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି
'ଆକାଶ ଆଲୋକେ ତନୁ ମନ ପ୍ରାଣ' ବରଣୀୟ ଲୋଭନୀୟ ;
କାରଣ ତାହାର ଭିତର ଦିଯା ଏକ ପରମ ମୁଦ୍ରା ଏକ୍ୟତାନ
ବରିଯା ପଡ଼ିତେଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମହାମାନବେର ଆଦର୍ଶଓ
ଆସିଯାଛେ ଏହି ଏକ୍ୟତାନେର ଅନୁପ୍ରେରଣାୟ । ପୃଥିବୀର
ସକଳ ଦେଶ ଜାତି ତାହାଦେର ବିଭିନ୍ନତା, ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଲହିୟା
ପରମ୍ପରେର ସହିତ ସମ୍ମିଳିତ ହଇୟା ଦ୍ବାଡାଇବେ—ମାନୁ-
ସମାଜ ଏହିଭାବେ ପାଇବେ ଏକଟା ଶୁଠାମ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ।
ମାନୁଷେର ମଧ୍ୟ ସଚରାଚର ସମାନେ ସମାନେ ଦେଖି ଯେ
ରେଷାରେଷ, ଆବାର ନୀଚେର ପ୍ରତି ଉପରେର ଯେ ଅତ୍ୟାଚାର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆର ଉପରେ ପ୍ରତି ନୀଚେର ସେ ଦାସଭାବ—ମାନୁଷେର ଏହି ଧରଣେର ଯାବତୀୟ ହୀନବୃତ୍ତିଇ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ; କାରଣ, ତାହା କର୍କଣ୍ଠ ଅସୁନ୍ଦର କୁଣ୍ଡସିତ । ଶାନ୍ତି, ପ୍ରୀତି, ଔଦୟ, ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟଇ ମାନୁଷକେ ବ୍ୟକ୍ତିହିସାବେ ଓ ଗୋଷ୍ଠୀହିସାବେ, ସୁନ୍ଦର କରିଯା ଗଢ଼ିଯା ତୁଳିତେ ପାରେ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ସ୍ଵାଦେଶିକତାର ଓ ମୂଲେ ରହିଯାଛେ ଏହି ସୌନ୍ଦର୍ୟପ୍ରିୟତା । ଦାସହେର ମଧ୍ୟେ ସେ ଶ୍ରୀହୀନତା, ତାହାଇ ତାହାକେ ବେଶୀ ପୀଡ଼ା ଦେଇ । ଦାରିଦ୍ରେର ସ୍ତୁଲ ଅଭାବଟି ଅପେକ୍ଷା ତାହାର କାହେ ଅଧିକ ଅସହ ଦାରିଦ୍ରେର କୁରୂପ । ମହାଞ୍ଚା ଗାନ୍ଧୀର ମତ ତିନି ଯଦି ଅଭାବକେ ଅଭାବହିସାବେ ଏକାନ୍ତ କରିଯା ଦେଖିତେ ପାରିତେଣ, ତବେ ହୟତ ନା-ହୃଦୀକ ଏକଟି ବାରେର ଜନ୍ମ ଚରକାଯ ହାୟ ଦିଲେଓ ଦିତେଣ । କିନ୍ତୁ ତାହାର କାହେ ସ୍ଵଚ୍ଛଲତା ନିଜେ ନିଜେଇ କିଛୁ ସାର୍ଥକ ନୟ ; ସ୍ଵଚ୍ଛଲତା ସାର୍ଥକ, ଯଦି ତା ହତ ସୁନ୍ଦର । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ସ୍ଵାଦେଶିକତା ତାଇ ଭାଙ୍ଗନ ଅପେକ୍ଷା ଗଡ଼ନେର ଉପର ବେଶୀ ଜୋର ଦିଯାଛେ, ବିଦେଶୀର ସହିତ କଳହ-କୋଲାହଳ ଅପେକ୍ଷା ନିଜେଦେର ମଧ୍ୟେ ବୁଝାପଡ଼ା କରା, ଶକ୍ତିକେ ଗିଯା ଆକ୍ରମଣ ଅପେକ୍ଷା ନିଜେର ସର ସାମଲାନ, ସାରାନ ଓ ସାଜାନକେଇ ତିନି ଆସଲ କାଜ ବଲିଯା

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ବିବେଚନା କରେନ—ଗଡ଼ନ ଅର୍ଥ ସୃଷ୍ଟି କରା, ତାହାର ଅର୍ଥ ସୁନ୍ଦର କରିଯା ରଚନା କରା । ଜାତିର ସମବେତ ଜୀବନେର ସକଳ ଅଙ୍ଗକେ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିଯା, ଏକ୍ୟବନ୍ଧ କରିଯା, ତାହାତେ ରୂପଗତ ସୌଭାଗ୍ୟ ଓ କର୍ମଗତ ଛନ୍ଦ ଦେଓଯାଇ ହଇଲୁ ତାହାର ସ୍ଵଦେଶୀ-ସମାଜେର ଆଦର୍ଶ ।

ତାଇ ବଲିଯାଛି, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ସୁନ୍ଦର କାବ୍ୟ ଓ ସୁନ୍ଦରେର କାବ୍ୟ ସେ ରଚନା କରିଯାଛେ ତାହା ଅପେକ୍ଷା ଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବିଶିଷ୍ଟ ସୃଷ୍ଟି ହିତେହେ, ତିନି ବାସ୍ତବେ, ଆମାଦେର ଜୀବନେ ପ୍ରକୃତ ସୌନ୍ଦର୍ୟେର ପ୍ରଭାବ କିଛୁ ନାମାଇୟା ଆନିଯାଛେ, ବିଶେଷତ ଆମାଦେର ବାଙ୍ଗାଲୀର ଜୀବନେ, ଆମାଦେର ବାଂଲା ଦେଶେ । ନିଜେର କାବାସୃଷ୍ଟିର ମଧ୍ୟେଇ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ସମସ୍ତ ଅଣ୍ଠିତ ଶେଷ ହଇୟା ସାଇ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମତ, ତାହାର ଅନୁପ୍ରେରଣାୟ ତାହାକେ କେନ୍ଦ୍ର କରିଯା ଗଡ଼ିଯା ଉଠିଯାଛେ କାବ୍ୟ, ଚିତ୍ର, ସଞ୍ଚୀତ, ନୃତ୍ୟ, ଅଭିନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଚାରକଣ୍ଠେର ଏକଟା ଜଗৎ, ନୃତ୍ୟ ଏକଟା ଧାରା ; ଦ୍ୱିତୀୟତ, ତାହାର ପ୍ରାଣେର ସ୍ପନ୍ଦନେ ଆମାଦେର ସାରା ଦେଶେ ଏକଟା ଶୁକୁମାର ରୁଚି ଓ ଅନୁଭୂତି--ଏକଟା ସୌନ୍ଦର୍ୟମୁଖୀ ଚେତନା ଜାଗିଯା ଉଠିଯାଛେ ; ତୃତୀୟତ, ସେ ଜିନିଷଟି ଏକ ହିସାବେ ଆରା ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ, ଆମାଦେର ସାଧାରଣ ବ୍ୟବହାରିକ ଜୀବନେ, ଆମାଦେର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ବସନେ ଭୂଷଣେ, ଆଲାପେ ବ୍ୟବହାରେ, ଗୃହେ ମଜଲିସେ,
ବାନ୍ଧବେର ଉପକରଣେ ଓ ପ୍ରୟୋଗେ ଏକଟା ନୂତନ ସୌଷ୍ଠବ ଓ
ପାରିପାଟ୍ୟ ଯଦି କ୍ରମଶଃ ଦେଖା ଦିଯା ଥାକେ, ତବେ ତାହାର
ମୂଳେ—ସାକ୍ଷାତେ ହୁକ ଆର ଅସାକ୍ଷାତେ ହୁକ—
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଅଭାବ ଅନେକଥାନିଇ ରହିଯାଛେ ବଲିଯା
ଆମାର ବିଶ୍ୱାସ ।

ଭାରତବାସୀର ମଧ୍ୟେ ବାଙ୍ଗାଲୀଇ ଯା ହୁକ ଏକଟୁ
ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରସିକ ବଲିଯା ଖ୍ୟାତି ପାଇଯାଛେ । ଏହି ଖ୍ୟାତି
‘ଠାକୁର-ବାଡ୍ଡୀ’ର କଳ୍ୟାଣେ ଯେ ଅନେକଥାନି ସମ୍ଭବ ହଇଯାଛେ,
ତାହା ଅସ୍ଵୀକାର କରିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଏକ କାଳେ
ଆମରା କି ଛିଲାମ, ଜାନି ନା ; ହୟତ ଆମାଦେର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-
ବୋଧ ବିଶେଷଭାବେ ଛିଲ ଭାବେର ଅନ୍ତରେର, ବଡ଼ ଜୋର
ଶିଲ୍ପେର ଜିନିଷ ; ବାହିରେର ଜୀବନେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ—ଜାପାନୀଦେର
ମତ—ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁଶଳୀ ଜାତ ଆମରା କଥନେ ଛିଲାମ କି ନା
ମନ୍ଦେହ । ତବୁও ଭିତରେ ବା ବାହିରେ ଯତ୍କୁ ସମ୍ପଦ ବା
ସିଦ୍ଧି ଏଇ ବିଷୟେ ଆମାଦେର ଛିଲ ତାହା ନାନା କାରଣେ
ଏକେବାରେଇ ନଷ୍ଟ ହଇଯା ଗିଯାଛିଲ ।

ଆଗଶକ୍ତିର ଅଭାବ, ବୈରାଗ୍ୟ, ଦୈତ୍ୟ, ନୈରାଶ୍ୟ,
ତାମସିକତା, ଏକଟା ବିପୁଲ ହେଲାଫେଲା, ଘୋର ବିଶ୍ଵାସିତା

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆମାଦେର ଜୀବନେର କ୍ରପାୟନକେ କୁଣ୍ଡଳିତ କରିଯା
ତୁଲିଯାଛିଲ । ଶେଷେ, ସେ ପ୍ରଭାବ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ
ହଇଯାଛେ, ବିଶେଷ ମୂଳ୍ତି ପାଇଯାଛେ, ତାହାଇ ଆସିଯା
ଆମାଦିଗକେ ରକ୍ଷା କରିଲ, ଖୁଲିଯା ଦିଲ ନୃତ୍ୟ-
ସୃଷ୍ଟିର ଧାରା ।

କେବଳ ଆମାଦେର ଦେଶେରେ କଥା ବଲି କେନ, କେବଳ
ବାଂଲାଯ ବା ଭାରତବର୍ଷେର ମଧ୍ୟେଇ ଏହି ପ୍ରଭାବକେ ଆବଦ୍ଧ
ରାଖିତେ ଚାଇ କେନ ? ଆମାର ବିଶ୍ୱାସ, ଇଉରୋପେ—
ପାଶ୍ଚାତ୍ୟେ—ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ସେ ଏତଥାନି ଆଦର ପାଇଯାଛେ,
ତାହା ତୁମ୍ହାର କବିତର ଜୟ ପ୍ରଧାନତ ନୟ । କଳ-
କାରଥାନାର, ଯାନ୍ତ୍ରିକତାର, କୁଟ୍ ପ୍ରୟୋଜନେର ଶ୍ରୀହୀନ ଜୀବନ
ହିତେ ମୁକ୍ତି ପାଇଯା ଆଧୁନିକ ଜଗତ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥକେ
ଅନୁସରଣ କରିଯା ପ୍ରବେଶ କରିତେଛେ କୋନ ଏକଟା ଶାନ୍ତିର
ଓ ଶ୍ରୀର ନିକେତନେ ।

ପ୍ରବାସୀ, ୧୩୩୮

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ହୁଃଖବାଦ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ହୁଃଖବାଦୀ ନହେନ ; ଜଗଞ୍ଟାର ମୂଳ ସତ୍ୟ ହୁଃଖ—
ହୁଃଖ ହିତେ ତାହାର ଜନ୍ମ, ହୁଃଖେର ଭିତର ଦିଯା ତାହାର
ଲୌଲା ଏବଂ ହୁଃଖେଇ ତାହାର ଅବସାନ—ଏହି ଦର୍ଶନ ବା ଏହି
ଧରଣେର ଦର୍ଶନ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ନୟ । ବରଂ ଉପନିଷଦେରଇ
ଉପଲକ୍ଷି ଧରିଯା ତିନି ବରାବର ବଲିଯା ଆସିଯାଛେ—
ଆନନ୍ଦାଙ୍କି ଖବିମାନି ଭୂତାନି ଜାଯଣ୍ଟେ ଇତ୍ୟାଦି ।

ତାଇ ବଲିଯା ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଜଗତେ ହୁଃଖେର ସେ କୋନ
স୍ଥାନ ନାହିଁ, ତାହା ନୟ ; ହୁଃଖେର ଆଛେ ଏକଟା ବିଶେଷ ଏବଂ
ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନେର, ଗୌରବେର ଆସନ—ରବୀନ୍ଦ୍ର-ଦର୍ଶନେର
ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଇ ଏ ତଡ଼କର ମଧ୍ୟେ । ତଡ଼କି ଏହି—

ଆନନ୍ଦ ହିତେଛେ ନିତ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ-ସତ୍ୟ, ଆନନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟିର
ବୀଜ-ସତ୍ୟ ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଆନନ୍ଦେରଇ ଏକଟା ନିତ୍ୟ-ରୂପ
ନିତ୍ୟ-ପ୍ରକାଶ ହିତେଛେ ହୁଃଖ । ହୁଃଖେର ସହିତ, ହୁଃଖେର
ଅନ୍ତରେ ଆନନ୍ଦ ରହିଯାଛେ ଓତପ୍ରୋତ । ଅତି ବଡ଼ ହୁଃଖ,
ତୌରତମ ବେଦନା ଆନନ୍ଦ ହିତେଇ ଉତ୍ସାରିତ, ଆନନ୍ଦେର
ଏକଟା ସନ୍ନୀତୁତ ମୂର୍ତ୍ତି ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଉପନିଷଦିକ ଉପଲକ୍ଷିତে, ଭାରତେର ଗତାମୁଗତିକ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ଦର୍ଶନେ ଛଂଖେର ଏହି ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ସେଥାନେ ଛଂଖ ଅନିତ୍ୟ, ବିକାର । ଛଂଖ ହିଲ ବାଧା ଓ ବନ୍ଧନ—ଛଂଖେର ଏକାନ୍ତିକ ନିବୃତ୍ତିତେହ ଆନନ୍ଦେର ଫୁରଣ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ଚେତନାୟ, ବ୍ରଙ୍ଗଭାବେ ଛଂଖ ନାହିଁ, ତାହା କେବଳ ଆନନ୍ଦମୟ ; ସେଥାନେ ଛାଯା ନାହିଁ, ତାହା କେବଳ ଜ୍ୟୋତିର୍ଶ୍ୟ ; ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ କେବଳ ଅମୃତମୟ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଏହି ସତ୍ୟ ଯେ ଦେଖେନ ନାହିଁ ବା ଅନୁଭବ କରେନ ନାହିଁ, ତାହା ନାହିଁ ; କିନ୍ତୁ ଇହାକେ ତିନି ଚାହେନ ନାହିଁ, ଇହାକେ ଅର୍ଦ୍ଧସତ୍ୟ ବଲିଯା ବିବେଚନା କରିଯାଛେନ, ବୈରାଗ୍ୟେର ନଗ୍ନତା ବଲିଯା ପରିହାର କରିଯାଛେନ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଚାହିୟାଛେନ ଜାଗତିକ ଜୀବନ, ପ୍ରକାଶେର ଲୀଲା—ଶୁତରାଂ ଦୈତେର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ । ପୃଥିବୀର ଆକାଶେ ତିନି ଚାହେନ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ଫଳାଇୟା ତୁଳିତେ—ତାହିଁ ତ ତାହାର ପ୍ରୟୋଜନ ମେଘ ଓ ରୌଦ୍ରେର ଖେଳା । ଏହି ଜଗତେ ତାହାତେ ଏତଥାନି ପାଇ ଆଲୋର ସାଥେ ସାଥେ ଛାଯାରେ ପୂଜା, ଆନନ୍ଦେର ସାଥେ ସାଥେ ଛଂଖେର ଅଭିନନ୍ଦନ, ଅମୃତେର ସାଥେ ସାଥେ ମୃତ୍ୟୁର ଆବାହନ ।

ଆକୃତ ମନ ଛଂଖକେ ଯେ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଯା ଦେଖେ ଅବଶ୍ୟ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମେହି ଦୃଷ୍ଟି ନାହିଁ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦୀ ଛଂଖ—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ପରମାର୍ଥତଃ—ଆଦୋ ନାହିଁ ବଲିଯା ଉଡ଼ାଇୟା ଦେନ ।
ଅଧିଭୂତବାଦୀ ଦେଖେନ କେବଳ ଦୁଃଖେର ବାହିରେର ଦିକ୍ଟା,
ତାହାର ଭାର, ତାହାର କ୍ଳେଶ, ତାହାର ଦୈନତୀ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ
ଦୁଃଖକେ ଏହି ଏକଦିକେର ନାନ୍ଦିତ ହିତେ ବାଁଚାଇୟା
ଅନ୍ତଦିକେର ଆବାର ଏକାନ୍ତ ପ୍ରାକୃତଭାବ ହିତେ ମୁକ୍ତ
ମାର୍ଜିତ ଉନ୍ନାତ କରିଯା ତାହାକେ ଏକଟା ଲୋକୋତ୍ତର
ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେର ଓ ସତ୍ୟେର ଆଭା ପରାଇୟା ଦିଯାଛେନ ।

ନିରବଚିନ୍ମ ଏକାନ୍ତିକ ଆନନ୍ଦ ଆର ଯେଥାନେଇ
ଥାକୁକ—ଅକ୍ଷର ବ୍ରଙ୍ଗେର ମଧ୍ୟେ ହୋକ କି ଆର କୋନ
ପ୍ରକାର ସ୍ଵର୍ଗେ ହୋକ—ପ୍ରକାଶମାନ ଜଗତେ, ଦେହ ପ୍ରାଣ
ମନେର ମାନୁଷେ, ତାହାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ତାଇ ବଲିଯା ଜଗନ୍ନ
ବା ମାନୁଷ ଯେ ଆବାୟ ନିରବଚିନ୍ମ ଏକାନ୍ତିକ ଦୁଃଖେରି
ଆବାସ ବା ଆଧାର ତାହାଓ ନଯ । ଲୌଲା ହିତେହେ ମିଶ୍ରଣ,
ଦୁଇ ବିପରୀତ ବନ୍ଦୁର ମିଲନ । ତବେ ଏହି ମିଶ୍ରଣେର ମିଲନେର
ଆଛେ ଏକଟା କୌଣ୍ଠଳ, ଏକଟା ଗୁଣ ରହ୍ୟ—ଯେପଥେ ଏହି
ବିଭିନ୍ନ ଜିନିଯ ଦୁଟିର ଏକଟା ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ସଂଯୋଗ
স୍ଥାପନ ହ୍ୟ । ଆମାଦେର କବିର ଉପଲବ୍ଧିତେ ତାହା ଏହି—

ସୃଷ୍ଟି ଆନନ୍ଦମୟ, ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଆନନ୍ଦମୟ ;
କିନ୍ତୁ ଏହି ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ ପାଇତେହେ, ଉଦ୍ଦେଲ ହିଯା

ରୁବିନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଉଠିତେଛେ, ନାନା ଭାବେର ମଧ୍ୟ ଦିଯା ଫାଟିଯା ପଡ଼ିତେଛେ,
ହୃଦୟର ଅଭିଷାତେ । ହୃଦୟଇ ଏକ ହିସାବେ ଆନନ୍ଦକେ
ସଚଳ ସକ୍ରିୟ ଶରୀରୀ କରିଯା ଧରିତେଛେ । ହୃଦୟ ନା ଥାକିଲେ
ଆନନ୍ଦ ହୃଦୟ ଥାକିତ, ତବେ ଥାକିତ ସୃଷ୍ଟିର ବାହିରେ,
ଅବ୍ୟକ୍ତେର ମଧ୍ୟେ—କିନ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତେର ମଧ୍ୟେ, ମାତୃଷେର ପ୍ରାଣେର
ମଧ୍ୟେ ଆନନ୍ଦକେ ଗୋଚର କରିଯା ଧରିଯାଛେ ହୃଦୟ ।
ତେମନି ଅମୃତହର୍ମୁଦ୍ରା ମୃତ୍ୟୁରହୁ ମଧ୍ୟେ ଜୀବନ ପାଇତେଛେ—
ଦେହେର ତଟେ ଆତ୍ମା ଆସିଯା ଯେମନ ଧରା ଦିଯାଛେ, ସତିରହି
କଲ୍ୟାଣେ ଛନ୍ଦେର ଗତି ଯେମନ ଲୌଲାଯିତ ହେଇଯା ଉଠିତେଛେ ।
ଏଇ ଭାବେଇ କବି ଶୁଣିତେଛେ ସୌମାରହ ମାଝେ ଅସୌମେର
ଶୁର, ବନ୍ଧନେର ମାଝେ ତିନି ପାଇଯାଛେ ମୁକ୍ତିର ସ୍ଵାଦ ;
ଅରପେର ବାଞ୍ଚି ରହିଯାଛେ ରାପେର ମଧ୍ୟେ—ଛାଯାହୀନ
'ତୁମି'କେ କାଯା ଦିତେଛେ 'ଆମି' ।

ହୃଦୟ ନିତ୍ୟ ସତ୍ୟ—ଏକାନ୍ତ ହୃଦୟ ହିସାବେ ନୟ—
ତାହାତେ ଆନନ୍ଦହିଜମାଟ ଅତି-ତୌଳ୍ଯ ହେଇଯା ଆଛେ, ତାହା
ବିଦୀର୍ଘ କରିଯା ଆନନ୍ଦହି ବିକୀର୍ଘ ହେଇଯା ପଡ଼ିତେଛେ । ଏହି
ଦିକ ଦିଯା ହୃଦୟ ଆନନ୍ଦରହ ରୂପାନ୍ତର ବା ନାମାନ୍ତର ।
ସେଇ ଏକହି ଦୃଷ୍ଟିତେ ମୃତ୍ୟୁଓ ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ୟ ; କାରଣ
ମୃତ୍ୟ ମୃତ୍ୟ ନୟ, ତାହା ଜୀବନେରହ ଭିତ୍ତି, ଜୀବନେରହ ଉତ୍ସ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

—ଆଉସଂହତ ଆଉସମ୍ଭବ ଜୀବନେରଇ ନାମ ମୃତ୍ୟୁ । ମିଲନ-ବିରହେର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁରୂପ । ମିଲନେର ରମ, ମିଲନେର ତୌତତା ଦିତେଛେ ବିରହ । ବିରହ ଯେ ଛେଦ ଟାନିଯା ଟାନିଯା ଚଲିଯାଛେ ମିଲନ ତାହାରୁଇ ମଧ୍ୟେ ନିବିଡ଼ ଗାଢ଼ ହଇଯା ଉଠିତେଛେ । ବିରହ ଯଦି ନା ଥାକିତ, ମିଲନେର କୋନ ଅର୍ଥି ହଇତ ନା । ଆର ସତ୍ୟକାର ମିଲନ ହୟତ ଠିକ ମିଲନେରଇ ମଧ୍ୟେ ନୟ—ସତ୍ୟ ସତ୍ୟରେ ମିଲନ ହଇଲେ ମିଲନେରଓ ବୋଧ ହୟ ଶେବ । ନିତ୍ୟକାର ବିରହେର ମଧ୍ୟେ ଯେ ନିଗୃତ ଟାନ, ଯେ ସାନ୍ଦ୍ର ଅନୁରଙ୍ଗତା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ରହିଯାଛେ ତାହାଇ ତ ମିଲନେର ଅନ୍ତଃସାର ।

ତାଇ ଏକଧାପ ଅଗ୍ରସର ହଇଯା ଆମରା ଆରଓ ବଲିତେ ପାରି, ବାସ୍ତବିକ ପାଓଯାର ମଧ୍ୟେ ବଞ୍ଚିର ସତ୍ୟକାର ପାଓଯା ନାହିଁ । ଭଗବାନକେ ସାକ୍ଷାତ୍ ଚୋଖେ ଦେଖା, ଆଲିଙ୍ଗନ କରିଯା ଧରା—ଲାଭ କରା, ଅର୍ଥ ଭଗବାନକେ ଫୁରାଇଯା ଦେଓଯା । ଭଗବାନେର ଅନୁଷ୍ଠାନିକ ନିତ୍ୟ ଲୌଯମାନ ସନ୍ତାକେ କେବଳ ଅନୁସରଣ କରିଯା ଚଲାଇ ମାନୁଷେର ସାଧନା । ଚଲା, ନିତ୍ୟ ଚଲାଇ ମାନୁଷେର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧର୍ମ; ଗନ୍ଧବ୍ୟେ ପୌଛାନ ନୟ, ପାଓଯା ନୟ—ପାଓଯା ଅର୍ଥ ଥାମା ଅର୍ଥାତ୍ ଶେବ । ସିଦ୍ଧି ଅପେକ୍ଷା ସାଧନାଇ ବଡ଼ ସତ୍ୟ; କାରଣ ସିଦ୍ଧିର ଅର୍ଥ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଶିତି, କିନ୍ତୁ ସାଧନା ହଇତେଛେ ସିଦ୍ଧି ହଇତେ ସିଦ୍ଧିତେ କ୍ରମେ ଅଗ୍ରସର ହଇଯା ଚଲା । ଭଗବାନେର ଦିକେ ନିତା ଅଗ୍ରସର ହଇଯା ଚଲିଯାଛି, ନିତ୍ୟଇ ତାହାର ନିକଟ ହଇତେ ନିକଟତର ହଇତେଛି ଅର୍ଥଚ ତିନି କ୍ରମେଇ ଦୂରେ ଦୂରେ ସରିଯା ଯାଇତେଛେ—ଜୌବେ ଭଗବାନେ ଏଇ ଲୁକୋଚୁରିଇ ହଇଲ ଲୌଲା, ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳ ରହସ୍ୟ । ଏବଂ ଏଇ ଲୁକୋଚୁରିର, ଏଇ ଲୌଲାର ଦକ୍ଷିଣେତର ମୁଖ (negative pole) ହଇତେ ହୁଃଖ, ମୃତ୍ୟ—ବିରହ, ବନ୍ଧନ ।

‘ବ୍ରନ୍ଦ ସତ୍ୟ ଜଗତ ମିଥ୍ୟା’ ଏଇ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ନୟ ; ତୁମି ନାହିଁ ଆମି ନାହିଁ, ତୁମି-ଆମିର ଓପାରେ ଆହେ ଶୁଦ୍ଧ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଏକଂ ସଂ, କିନ୍ତୁ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସ୍ଵରୂପ ଶିବେର ମଧ୍ୟେ ଜୌବ ନିଃଶେଷ ଲୌନ ଲୟ ହଇଯା ଗିଯାଇଛେ, ଏକାନ୍ତ ଜ୍ଞାନୀର ଏହି ଉପାଲକ୍ଷିତ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ନୟ । ତାହାର ଅନୁଭବ, ତାହାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଭକ୍ତେର, ପ୍ରେମିକେର, ଉତ୍ସୁଖୀ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ-ମାତ୍ରୀଷେର । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଜଗତକେ ଜୌବନକେ ଲୌଲାକେ ସମର୍ଥନ କରିତେଛେ ସାଙ୍ଗେପାଙ୍ଗେ, କାଯମନୋ-ବାକ୍ୟେ ; କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନୀରା ତବ୍ବିବେତ୍ତାରା ବଲିତେ ପାରେନ ଏହି ମାୟାକେ ସମର୍ଥନ କରିତେ ଗିଯା, ମାୟାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ସେ ସକଳ ନାମରୂପ ବନ୍ଧତଃ ହଇତେଛେ ବିକୃତି—ଯାହାକେ ବଲା ହୟ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ମାୟାର ବିଦ୍ୟାରୂପ ନୟ, କିନ୍ତୁ ଅବିଦ୍ୟାରୂପ—ତାହାଦିଗରେ
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ସମର୍ଥନ କରିଯାଛେନ, ବରଣ କରିଯା
ଲାଇଯାଛେ ।

ଅବିଦ୍ୟା ଶକ୍ତିର ନିତ୍ୟତ୍ୱ, ପାରମାର୍ଥିକ ଅସ୍ତିତ୍ୱ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଅନୁଭବ କରିଯାଛେ । ଅବିଦ୍ୟାକେ ବିଦ୍ୟାର
ସହିତ, ଅପରା ପ୍ରକୃତିକେ ବ୍ରହ୍ମର ସହିତ, ଦୁଃଖକେ
ଆନନ୍ଦେର ସହିତ, ମୃତ୍ୟୁକେ ଅୟୁତତ୍ୱେର ସହିତ ସମାନ ସ୍ତରେ
ତିନି ସ୍ଥାପନ କରିଯାଛେ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ସାଧକେରା ବଲିବେଳ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଏହି ଅନୁଭବ ମାନସିକ କ୍ଷେତ୍ରେ ଅଥବା
କଲ୍ପନାଗତ ଚେତନାର—ମନେର ଉପରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମେର ବା
ପରମାର୍ଥେର ସ୍ତରେ ଉଠିଲେ, ଏହି ଅନୁଭବ ଆର ପାଞ୍ଚାଯା ଯାଇ
ନା । ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିତେ ତୁଳନା କରିଯା ଅନେକ ଶୁଦ୍ଧୀ
ଏମନ୍ତ କହିତେ ପାରେନ, ଉତ୍କୃତ ତତ୍ତ୍ଵଟି ଆଧୁନିକ
ମନୋଭାବେର ଏକଟି ବିଶେଷ ପ୍ରକାଶ ଏବଂ ଇହାର
ଉତ୍ୱପତ୍ତିଶଳ ହିତେହି ଇଟ୍ରୋପ । ଆଜ୍ଞା ଓ ଅନାଜ୍ଞାର
ଅଥବା ବିଷୟୀ ଓ ବିଷୟେର ସମସ୍ତ ଲାଇଯା ଏକଟା ମତ ଜ୍ଞାନାଗ
ପଣ୍ଡିତେରା ଖୁବ ଚଲିତ କରିଯା ଦିଯାଛେ—ଅନାଜ୍ଞା ଆହେ
ବଲିଯାଇ ଆଜ୍ଞାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସନ୍ତ୍ଵନ ହିତେହି, ବିଷୟୀ ଆପନାକେ
ଜ୍ଞାନିତେହି, ଅନୁଭବ କରିତେହି ବିଷୟେର ସମ୍ପର୍କେ ସଂଘାତେ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆସିଯା । ଏହି ଦାର୍ଶନିକ ତ୍ବଟିକେ ଖୁଣ୍ଡିଯ ଭକ୍ତିରସେ
ସିଖିତ କରିଯା, ରକ୍ତମାଂସ ପରାଇୟା ତୃସହାୟେ କବି
ଗୋଟେ ଭଗବାନ ଓ ଶୟତାନେର ସମସ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯାଛେ ।
କରୁଣାମୟ ଭଗବାନେର ରଙ୍ଗେ ଶୟତାନେର ଆବିର୍ଭାବ କେନ
ହିଲ ? ଶୟତାନ ହିତେହେ ଭଗବାନେର ହାତେ ଅକ୍ଷୁଶ, ମାନୁଷ
ଯଥନ ଘୁମାଇତେ ଝିମାଇତେ ଥାକେ, ତଥନ ତାହାକେ ସଜାଗ
କରିଯା ତୁଳିବାର ଜନ୍ମ ଭଗବାନେର ଏ ଅନ୍ତ, ଏହି କଥାଟିର
ଏକଟା ପ୍ରତିଧିବନି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମଧ୍ୟେ ପାଇ ଏହି ଭାବେ—

ଯଥନ ଥାକେ ଅଚେତନେ

ଏ ଚିତ୍ତ ଆମାର

ଆଘାତ ଦେ ସେ ଯେ ପରଶ ତବ

ସେଇ ତୋ ପୁରଙ୍ଗାର ।

ଅନ୍ଧକାରେ ମୋହେ ଲାଜେ

ଚୋଥେ ତୋମାୟ ଦେଖି ନା ସେ,

ବଞ୍ଜେ ତୋଲୋ ଆଗ୍ନ କରେ'

ଆମାର ଧତ କାଲୋ ॥

ସେ ଯାହା ହୌକ, ଭାରତେର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ଦର୍ଶନ ଦୃଃଖ ଓ
ଆନନ୍ଦ, କି ଅବିଷ୍ଟା ଓ ବିଦ୍ୟାର, ଅଥବା ମୃତ୍ୟୁ ଓ ଅମୃତହେର
ସମସ୍ତ ନିର୍ଣ୍ୟ କରିତେ ଗିଯା ବଲିତେହେ ଅନ୍ତ ଧରଣେର କଥା ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତାହାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ଚେତନାୟ ଏ ଯୁଗେର,
ଏ ଦୈତେର ଯୁଗପଂ ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ଏ ଯୁଗଲେର ଏକ-ଏକଟି
ହିତେହି ପୃଥକ ପୃଥକ ଲୋକେର ବା ଚେତନାର ବନ୍ଦ—
ଏକଟି ହିତେହି ଉପରେର ଆର-ଏକଟି ନିମ୍ନେର, ଏକଟି
ପରା ପ୍ରକୃତିର ଆର-ଏକଟି ଅପରା ପ୍ରକୃତିର । ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵତମ
ଚେତନାୟ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମଲୋକେ, ଭଗବଂ-ସାନ୍ନିଧୀ ଉହାଦେର
ଏକଟିଇ ଆଛେ ଅନ୍ତଟି ନାହିଁ, ଥାକିତେ ପାରେନା । ବିଦ୍ୟାକେ,
ଆନନ୍ଦକେ, ଅମୃତକେ ପାଇତେ ହିଲେ ଅବିଦ୍ୟାକେ, ଦୁଃଖକେ,
ମୃତ୍ୟୁକେ ସର୍ବଦା ଓ ସର୍ବଥା ବର୍ଜନ କରିଯା ଆସିତେ ହିବେ ।

ଆମରା ବଲିଯାଛି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଏକ ଶ୍ରେଣୀର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-
ବାଦୀର—ବୈରାଗ୍ୟତସ୍ତୀର—ବିରକ୍ତେ ଏହିକେର, ପୃଥିବୀର,
ଜୀବନେର ଆପନକାର ସତ୍ୟ, ନିତ୍ୟ ସତ୍ୟ, ପାରମାର୍ଥିକତା
ସ୍ଥାପନ କରିତେ ଚାହିୟାଛେ । କିନ୍ତୁ ସେଜନ୍ତ ଏହିକେର
ସକଳ ନାମ ସକଳ ରୂପ ସକଳ ଗତିହିୟେ ପରମ ସତ୍ୟ
ହୋଯା ପ୍ରୟୋଜନ ତାହା ନା'ଓ ହିତେ ପାରେ । ଏହିକେର
ସତ୍ୟ ଆଛେ, ସାର୍ଥକତା ଆଛେ—କିନ୍ତୁ ତାହା ଯାବତୀୟ
ବ୍ୟକ୍ତ ପ୍ରାକୃତ ନାମଙ୍କପେର ମଧ୍ୟେ ହୃଦ ନଯ—ନେଦଂ
ସଦିଦମୁପାସତେ । ଦୁଃଖ ବା ମୃତ୍ୟୁ ବା ଜରା ବା ବ୍ୟାଧି
ପାର୍ଥିବ-ଜୀବନେର ଅନୁସଙ୍ଗୀ ଯତଇ ହୋକ, ଇହାଦେର ଅଭାବେ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଯେ ପାର୍ଥିବ-ଜୀବନ ଥାକିତେ ପାରେ ନା, ପାର୍ଥିବ-ଜୀବନେର ଗଭୀରତମ ସତ୍ୟତମ ପ୍ରକାଶେର ସହିତ ଇହାଦେର ଯେ ଅଛେନ୍ତ ଅନିବାର୍ୟ ସମସ୍ତକ, ଏମନ ବାଧ୍ୟବାଧକତା ନାହିଁ । ବରଂ ଆସଲ ସତ୍ୟ ଏହି ଧରଣେରେ ହିତେ ପାରେ ଯେ, ଜୀବନ ଜାଗତିକ ଲୀଲା କେବଳ ଆନନ୍ଦେର ଅମୃତରେ ସୌନ୍ଦର୍ୟେର ଚିର-ଘୋବନେର ବିଗ୍ରହ ନା ହିୟା ଯଦି ଅନ୍ତ ରକମ ହିୟା ଥାକେ ତବେ ତାହାର ଅର୍ଥ ଜୀବନେ, ମାନୁଷେର ଆଧାରେ ଅଶ୍ଵକିର ଜନ୍ମ ଉହାରା ବିକୃତ ହିୟା ଛଃଥ, ମୃତ୍ୟୁ, ଶ୍ରୀହୀନତା, ଜରାକୁପେ ଦେଖା ଦିଯାଛେ । ଏହି ଅଶ୍ଵକିର ଜନ୍ମଟି ଆମାଦେର ଆଶକ୍ତା ହ୍ୟ ଦୈତକେ ନଷ୍ଟ କରିତେ ଗେଲେ ଲୌଲାର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ତୌତା ବୁଝି ଲୋପ ପାଇବେ ।

ଗଭୀରତର ଜ୍ଞାନେର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କି ହିତେ ପାରେ ଏବଂ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଅନୁଭବେର ପଞ୍ଚାତେ କି ତୁ ରହିଯାଛେ— ଏହି ଛହି-ଏର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଆମରା ଦେଖାଇତେ ଚେଷ୍ଟା କରିଯାଛି । କିନ୍ତୁ କବିର କବିତାର କଥା ତାହାତେ କିଛୁ ଉଠେ ନାହିଁ । କବିର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସାର୍ବବାଙ୍ଗିକ ସତ୍ୟ, ଅଖଣ୍ଡଜ୍ଞାନ କିଛୁ ନୟ ; ତାହାର କାଜ ତାହାର ଅନୁଭବକେ ଉପଲବ୍ଧିକେ—ତାହା ଯେ ଜଗତେ ହୋଇ—ସତଦୂର ସନ୍ତ୍ଵବ ତୌତ୍ର କରିଯା ଜାଗ୍ରତ କରିଯା ଦେଖାନ—ଏବଂ ଏହି ଏକତାନତାର ଜନ୍ମ ଯଦି ମେହି ଅନୁଭବ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଉପଲକ୍ଷିତେ ବାସ୍ତବତାର ଦିକ ଦିଯା ସତ୍ୟାଭାସ ଏମନ କି
ଅସମ୍ଭବ କିଛୁ ଆସିଯା ମିଶିଯାଛେ ଦେଖା ଯାଯ ତାହାତେ
କବିତ ହିସାବେ କ୍ଷତି ହ୍ୟ ନା, ବରଂ ହ୍ୟ ତ ଉତ୍କର୍ଷଇ ହ୍ୟ—
କବିର କବିତଶକ୍ତିର ଯାତ୍ରତେ ଦୋଷଇ ଗୁଣ ହଇଯା ଦାଁଡ଼ାୟ ।

ତା ଛାଡ଼ା ଜ୍ଞାନ ହିସାବେଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଉପଲକ୍ଷ
ଚରମ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ଶିଖରେ ଯଦି ନା-ଈ ପୌଛିଯା ଥାକେ,
ତବୁও ମାନୁଷେର ସାଧନାୟ ସ୍ଥାନ ବା ସାର୍ଥକତା ତାହାର କିଛୁ
କମ ହଇବେ ଏମନ ନୟ । ଏକଟୁ ତଳାଇୟା ଦେଖିଲେ ବୁଝିବ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଉପଲକ୍ଷ ଇଷ୍ଟ ହଇତେଛେ ‘ସମ ବ୍ରଙ୍ଗ’—ଯେ
ଅନିର୍ବଚନୀୟ ସତ୍ୟ ରହିଯାଛେ ସର୍ବତ୍ର ସମାନଭାବେ—ସର୍ବଃ
ଥିବିଦଃ ବ୍ରଙ୍ଗ—ସୁଥେ ଛଂଥେ, ପାପେ ପୁଣେ, ଜୀବନେ
ମୃତ୍ୟୁତେ, ସ୍ଵର୍ଗେ ମର୍ତ୍ତେ, ଏ-ଲୋକେ ଐ-ଲୋକେ ଏବଂ ଯାହାର
ଶୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେର ଆଭାୟ ଅତି କୁଣ୍ଠସିତଓ ସୁନ୍ଦର ହଇଯା ଦେଖା
ଦେଯ—ସ୍ଵତ୍ତ ଭାସା ସର୍ବମିଦଃ ବିଭାତି ।

ଏହି ସମ ବ୍ରଙ୍ଗେର ପରେ ହ୍ୟତ ଆଛେ ସକ୍ରିୟ ବ୍ରଙ୍ଗ ।
ତାହାର ସତ୍ୟ, ତାହାର ରହଣ୍ୟ ଅଗ୍ର ପ୍ରକାରେର ; କିନ୍ତୁ
ତାହାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଏହି ସମ ବ୍ରଙ୍ଗ ।

ଗୋଡ଼ାୟ ପ୍ରାକୃତ ଜନେର ଏକାନ୍ତ ରୁଢ଼ ଛଂଖବୋଧ,
ଅନ୍ତିମେ ନିରାବିଲ ନିରବଚିନ୍ମ ଆନନ୍ଦ । ମାର୍ଖଥାନେ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ହଇତେବେ ଆନନ୍ଦୀଭୂତ ଦୁଃଖ—ଦୁଃଖ ସେଥାନେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ
ରୂପାନ୍ତରିତ ହଇତେବେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ସେଇ ଅନୁର୍ବଦ୍ଧି
ଜଗତେର ପ୍ରଷ୍ଟା । ତିନି ବିଦ୍ୟାକେ ଆଶ୍ୟ କରିଯା କି
ପ୍ରକାରେ ଅମୃତତ୍ତ୍ଵ ଲାଭ କରିତେ ହ୍ୟ ସେ ରହସ୍ୟ ଆମାଦିଗକେ
ହ୍ୟତ ଦିଯା ଯାନ ନାହିଁ, ତିନି ଦିଯାଛେନ ଅବିଦ୍ୟାକେ ଧରିଯା
କି ପ୍ରକାରେ ମୃତ୍ୟୁକେ ଅତିକ୍ରମ କରିତେ ହ୍ୟ ସେଇ ରହସ୍ୟ ।

ବିଚିତ୍ରା, ୧୩୩୮

রবীন্দ্রনাথ ও আধুনিকতা

(প্রথম পর্যায়)

রবীন্দ্রনাথে বাংলা সাহিত্য সম্পূর্ণরূপে আধুনিক হইয়া উঠিয়াছে। এক কথায় যদি বলিতে হয় তবে বলিব, ইহাই রবীন্দ্রনাথের দান এবং সূত্রটির মধ্যে কবির সৃষ্টির স্বরূপও সম্যক্ত আমরা ধরিতে পারিব। বলা বাহুল্য, আধুনিকতার অবতরণিকা রবীন্দ্রনাথের পূর্বেই সুরু হইয়াছে; কিন্তু তাহার যে প্রবাহ, যে বঙ্গা বাঙালীর মনপ্রাণকে চারিদিক হইতে ডুবাইয়া দিয়া গিয়াছে, তাহা আসিয়াছে রবীন্দ্রনাথ হইতে। আধুনিকতার আরম্ভের ছুইজন প্রধান শিল্পীকে আমরা স্মরণ করিতে পারি—মধুসূদন ও বক্ষিম। কিন্তু তাহাদের দৃষ্টির মধ্যে তবুও আছে একটা অতীতের রেশ, তাহাদের ভাবে ভঙ্গীতে কোথাও রহিয়া গিয়াছে একটা গতকালের, পুরাতনের আভাস। ঈশ্বরগুপ্ত-দীনবন্ধু হইতে বক্ষিম-মধুসূদনে—কাল হিসাবে নয়, কিন্তু ধর্ম হিসাবে—যে ব্যবধান, তাহা একটা বিপর্যায়ই। এইটুকু অবকাশে

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ବାঙ୍ଗାଲୀର ମତିଗତିର ରସବୋଧେର ମୁଖ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁରିଯା ଗିଯାଛେ । ଆଧୁନିକତାର ପାକା ସଡ଼କେ ବକ୍ଷିମ-ମଧୁଇ ବାଙ୍ଗାଲାକେ ତୁଳିଯା ଦୀଡ଼ କରାଇଯାଛେ । ତବୁও, ସେ ପଥେ ଉଠିଯାଓ ପ୍ରାଚୀନ-ୟୁଗେର ଧରଣ-ଧାରଣ—କେମନ ଯେଣ ମାଠ-ଘାଟେର ଗନ୍ଧ, କାଦାମାଟିର ସ୍ପର୍ଶ—ଆମରା ଏକେବାରେ ଝାଡ଼ିଯା ଫେଲିତେ ପାରି ନାହିଁ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ପ୍ରସାଦେ ଆମରା ସେଥାନେ ଗାଡ଼ୀ-ୟୁଡ଼ୀ—ଗାଡ଼ୀ-ୟୁଡ଼ୀ କେନ, ରେଲ-ମୋଟର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାଲାଇଯା ଦିଯାଛି ।

ଆଧୁନିକ ଅର୍ଥେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବଟେ—କିନ୍ତୁ ଜିନିଷଟି କେବଳ କାଳଗତ ନୟ, ଉତ୍ତାର ମଧ୍ୟେ ଆହେ ଆବାର ଏକଟା ଦେଶଗତ ଗୁଣ । ଆଧୁନିକ ଆଧୁନିକ ହଇଯାଛେ ବିଶ୍ୱଜଗତେର ମଧ୍ୟେ ସନ୍ତିଷ୍ଠିତର ସଂମିଶ୍ରଣେର କଳ୍ୟାଣେ । ଜାତିତେ-ଜାତିତେ ଦେଶେ-ଦେଶେ ନିବିଡ଼ତର ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିକେ ଦେଶକେ ଦିଯାଛେ ଏକଟା ଅଭିନବ ରୂପ, ଅଭିନବ ଧର୍ମ—ଏହିଭାବେ ସେ ଅଭିନବତ୍ତ ଗଢ଼ିଯା ଉଠିଯାଛେ ତାହାଇ ବୋଧ ହୟ ଆଧୁନିକତାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟେର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ । ମଧୁସୁଦନ-ବକ୍ଷିମ ସେ ଆଧୁନିକ, ତାହାର ଅର୍ଥ ଏହି—ତାହାରା ବାଙ୍ଗାଲୀର ଶିଳ୍ପଚେତନାୟ ଇଉରୋପୀୟ ହାବଭାବ ଆନିୟା ଢାଲିଯା ଦିଯାଛେ । ଇଉରୋପରେ ହଇଲ ଆଧୁନିକ ଯୁଗେର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର, ପୀଠଶ୍ଥାନ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗେ ମାନବଜୀତିର ସେ ମୁଖ୍ୟ ଲୌଳାଧାରା, ତାହା ଇଉରୋପେର ଉପର ଦିଯା ବହିଯା ଚଲିଯାଛେ । ସୁତରାଂ ଇଉରୋପେର ସଂପର୍କେ ଆସା ଅର୍ଥ ଇ ଆଧୁନିକ ହଇଯା ଉଠା—ପୃଥିବୀର ରଙ୍ଗକ୍ଷେତ୍ରେ ସମ୍ମୁଖେର ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରା । ଏସିଯାଯ ଜାପାନ ଏହି ଭାବେଇ ଆଧୁନିକ ହଇଯା ଉଠିଯାଛେ—ଆର ଇହାର ଅଭାବେ ଚାନ ତାହା ପାରେ ନାହିଁ । ଆମରା ଭବିଷ୍ୟ ଯୁଗେର କଥା ବଲିତେଛି ନା, ବଲିତେଛି ଗତକଲ୍ୟେର ଓ ବର୍ତ୍ତମାନେର କଥା । ଭାରତେର ମଧ୍ୟେ ବାଙ୍ଗାଲୀଇ ସକଳେର ଆଗେ ଓ ସକଳେର ଅପେକ୍ଷା ବେଶୀ ଇଉରୋପୀୟ ହଇଯା ଗିଯାଛିଲ ବଲିଯାଇ ନା ଆଜ ତାହାର କୃତିତ୍ୱ ଅନ୍ୟାନ୍ୟେର ସାଫଲ୍ୟକେ ଛାଡ଼ାଇଯା ଗିଯାଛେ ? ଭାରତଚନ୍ଦ୍ର, ଈଶ୍ୱର ଗୁଣ, ଦୌନବନ୍ଧୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତରେ ବାଙ୍ଗାଲୀର ଚିତ୍ତ ଏକାନ୍ତ ବା ମୁଖ୍ୟତଃ ଛିଲ ବାଙ୍ଗାଲୀ-ଇ; ତାହାର କଲ୍ପନା, ତାହାର ଅନୁଭବ, ତାହାର ଚେତନା ତାହାର ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟେର ମଧ୍ୟେ ଆବଦ୍ଧ ଛିଲ । ବକ୍ଷିମ-ମଧୁସୂଦନ ସେଇ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟେର, ସେଇ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତାର, ସେଇ ବାଙ୍ଗାଲୀହେର—ପ୍ରାଦେଶିକତାର ଦେଉଳ ଭାଙ୍ଗିଯା ଦିଲେନ ତାହାର ମଧ୍ୟେ ଆନିଯା ମିଶାଇଲେନ ଦେଶାନ୍ତରେର କଲ୍ପନା, ଚେତନା, ରୌତିନୀତି ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଏହି କାଜଟି କରିଯାଛେ, କିନ୍ତୁ ଆରା

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଶୁକ୍ଳତର, ଆରଓ ଗଭୀରତର, ଆରଓ ବ୍ୟାପକତର ଭାବେ । ପ୍ରଥମତଃ, ଆଧୁନିକତାର ପ୍ରଥମ ଯୁଗେ ଦେଶୀୟ ଓ ବିଦେଶୀୟ ଧାରା ଛହଟି ଏକସଙ୍ଗେ ହଇଲେଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଲିଯା-ମିଶିଆ ଯାଇତେ ପାରେ ନାହିଁ—ପାଶାପାଶି ତାହାରା ଛିଲ, ତାହାଦେର ମଧ୍ୟେ ଛିଲ ଏକଟା ଛେଦ, ଏକଟା ବୈସାଦୃଷ୍ଟ ଓ ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵ—ତେଲ-ଜଲେର ମତ । ମଧୁସୂଦନେ ଏହି ଛହଟ ଶୁର ସ୍ପଷ୍ଟ ପୃଥକ ବାଜିଆ ଚଲିଯାଛେ—ବକ୍ଷିମେହି ପ୍ରଥମ ସତ୍ୟକାର ସମସ୍ୟା ଘଟିତେ ସୁରକ୍ଷା କରିଯାଛେ । ତବୁଓ ମେ ଯୁଗେର ଶିଳ୍ପରଚନା ମୋଟେର ଉପରେ ଦେଖିଲେ ମନେ ହ୍ୟ ଯେନ ଦେଖିତେଛି ନୌଚେର ଅର୍କେ ଗିଲେ-କୋଚାନ, ଏଲାଯିତ ଧୁତିର ଲାଷ୍ଟ୍, ଆର ଉପରେର ଅର୍କେ କୋଟ, ଓଯେସ୍ଟକୋଟ, ନେକଟାଇର କଡ଼ା ବନ୍ଦନ । ନିଜେର ନିଜେର ଦିକ ହଇତେ ଛହଟ-ଇ ଶୁନ୍ଦର, ଶୁଷ୍ଟୁ—କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତରେ ସଂଯୋଗେ ସମସ୍ୟା ନାହିଁ, ଏକାତାନ ନାହିଁ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ—ଏହି ଐକ୍ୟତାନ ତିନି ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଦିଯାଛେ । ବାଙ୍ଗାଲୀର ରସ-ଶୃଷ୍ଟିତେ ବାହିରେର ମୁକ୍ତ ହାଓୟା ଖେଳାଇୟା ପ୍ରାଦେଶିକତାକେ ତିନି ଦୂର କରିଯାଛେନ, ଅଥଚ ତାହା ବୈଦେଶିକତାର କୋଲେ ଗିଯା ପଡ଼େ ନାହିଁ, କୃତ୍ରିମ ପରାମ୍ରକରଣ ବା ପ୍ରତିଧବନିମାତ୍ର ହିୟା ଉଠେ ନାହିଁ—ତାହା ହିୟାଛେ ସାର୍ବଦେଶିକ । ସର୍ବତୋଭାବେ ବାଙ୍ଗାଲୀରଙ୍କ ଜିନିମ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତାହା, ଅର୍ଥଚ ଆବାର ମାନ୍ୟ-ସାଧାରଣେର ଆପନାର ହଇୟା
ଗିଯାଛେ । ବିଶ୍ୱ ଭୂପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିଯା ସେ ଚେତନା ସରେ
ଫିରିଯାଛେ, ଗଭୀରତର ବୃହତ୍ତର ଭାବେ ସରେର ଜିନିଷ ହଇୟା
ଉଠିଯାଛେ । ତାହି ତ' କବି ବଲିତେହେନ—

ଦେଶେ ଦେଶେ ମୋର ଦେଶ ଆଛେ, ଆମି
ସେହି ଦେଶ ଲବ ଘୁଷିଯା !—

ଏହି ଯେମନ ଶୁଇନ୍ବାର୍ ବା ମେଟେରଲିଙ୍କେ ସେ ଭାବଭଙ୍ଗୀ
ମତିଗତି ରୂପ ପାଇୟାଛେ ତାର ଏକ-ଏକଟା ତରଙ୍ଗ ରବୀନ୍ଦ୍ର-
ନାଥେ କୋଥାଓ ଧରା ଦିଯାଛେ ବଲା ଯାଇତେ ପାରେ । ତବେ
ପାଞ୍ଚାତ୍ୟେର ଯାହା ନିଜସ୍ଵ ବିଶିଷ୍ଟ ଜିନିଷ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର
ଅନୁପ୍ରେରଣାର ଆଣ୍ଟନେ ଗଲିଯା ଗିଯା, ତାହା ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେରଟି
—ବାଙ୍ଗାଲୀର ନିଜସ୍ଵ ସତ୍ତାର ମଧ୍ୟେ ମିଶିଯା ଗିଯାଛେ, ହଇୟା
ଉଠିଯାଛେ ତାହାର ଚିରକାଳେର ସମ୍ପଦ । ଦେଶ ହିସାବେ,
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଅନୁଭୂତି ଏହିରକମେ ତିର୍ଯ୍ୟକ୍ତଭାବେ ପ୍ରସାରିତ
ହଇୟାଛେ, ଆଲିଙ୍ଗନ କରିଯାଛେ ବିଶ୍ୱକେ । କାଳ ହିସାବେଓ
ତାହା ଆବାର ଅନ୍ତଦିକେ ବର୍ତ୍ତମାନ ହଇତେ ଉଠିଯା ଗିଯାଛେ
ଅତୀତେ । ବୈଷ୍ଣବ-ସାଧକେର ଅନୁଭବ, ଉପନିଷଦେର
ଅନୁଭବେର ରାଜୋ ତିନି ଚଲିଯା ଗିଯାଛେନ—ଏହି ଦିକକାର
ଅନୁଭବକେ ଲହିୟା ନାମିଯା ଆସିଯାଛେନ ଆବାର ସେହି

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତିର୍ଯ୍ୟକ-ପ୍ରସାରିତ ବିଶ୍-ଅନୁଭୂତିର ମଧ୍ୟ । ଏହି ଛଇ-ଏର ମିଲନକେ ସଂୟୁକ୍ତ କରିଯାଇ ଗଡ଼ିଯା ଉଠିଯାଇଁ ତାହାର କାବ୍ୟ-ଜଗତେର ଆଧୁନିକତା, ଯାହାର ପ୍ରଧାନ କଥା ହେଲ ପ୍ରାଚ୍ୟେର ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟେର, ଅତୀତେର ଓ ବର୍ତ୍ତମାନେର ଏକଟା ସାମଞ୍ଜସ୍ତ ଓ ସମୀକରଣ । ଏହିଭାବେ ପ୍ରାଚ୍ୟେର ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟେର ଅତୀତେର ଓ ବର୍ତ୍ତମାନେର ବିଶିଷ୍ଟ ଅନୁଭୂତି-ଉପଲବ୍ଧି, ଭାବ-ଚିନ୍ତା କବିର ନିବିଡ଼ ରସବୈଦ୍ୟେର, ମଧ୍ୟ ମିଲିଯା-ମିଶିଯା ଏକଟା ସମୃଦ୍ଧତର ସ୍ଥଟି ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଁ— ସେଥାନେ ଏକପ୍ରାଣତା ଏକତାନତା ଲାଇୟା ଏକଟି ବୃଦ୍ଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ତାହାର ଅନବନ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ଲାଇୟା ଫୁଟିଯା ଉଠିଯାଇଁ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମଧ୍ୟେ ଏକଟି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟେର ଓ ଆର-ଏକଟି ଭାରତେର ନିଜକ୍ଷ ଧାରା, ଅଥବା ଏକଟି ଅତୀତେର ଓ ଆର-ଏକଟି ବର୍ତ୍ତମାନେର ଧାରା କି ଭାବେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଯାଇଁ ତାହା ଶୁଳ୍କର ଗବେଷଣାର ବିଷୟ । ଆମାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ତାହା ନୟ, ବିଷୟଟିର ଛଇ-ଏକଟି ପ୍ରଧାନ ଶୂତ୍ର ଶୁଦ୍ଧ ଧରାଇୟା ଦିତେ ଚେଷ୍ଟା କରିବ । ଇଉରୋପୀୟ ଚେତନାର, ବିଶେଷତଃ ଆଧୁନିକ ଇଉରୋପୀୟ ଚେତନାର, ମୂଳ ଉପଲବ୍ଧି ହିତେହିଁ ଏହି ଶୁଳ୍କ ଜଗତେର, ଏହି ଜାଗ୍ରତ ପକ୍ଷେନ୍ଦ୍ରିୟଗତ ଆୟତନେର, ଏହି ସଂକିଞ୍ଚିତଜଗତ୍ୟାଂ ଜଗତେର ଏକାନ୍ତ ସତ୍ୟତା, ଅନିବାର୍ୟତା,

ବୁଦ୍ଧିଜୀବନାଥ

ଜୀବନ-ମୃତ୍ୟୁର, ଜୀବନ ହିତେ ହୃଦୟ ବେଶି ମୃତ୍ୟୁର, ସୁଖ-
ଦୁଃଖେର, ସୁଖ ହିତେ ବେଶି ଦୁଃଖେର, ଆଲୋ-ଛାୟାର,
ଆଲୋ ହିତେ ବେଶି ଛାୟାର, ଦୈତ୍ୟେର, ଦୁଷ୍ଟେର, ମାନବତାର
ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ପାର୍ଥକତା । ଏହି ଭାବେର ଭାବୁକ ହଇଯାଇ
ଆମାଦେର କବି ବଲିଯାଛେ—

ବୈରାଗ୍ୟମାଧନେ ମୁକ୍ତି, ସେ ଆମାର ନୟ—

ଅଥବା,

ଶୁଣୁ ବୈକୁଞ୍ଜେର ତରେ ବୈଷ୍ଣବେର ଗାନ ?—

କିମ୍ବା,

କୋଥାଯା ଆଲୋ, କୋଥାଯା ଓରେ ଆଲୋ !

ବିରହନଲେ ଜାଲୋରେ ତାରେ ଜାଲୋ ।

ଇଞ୍ଜିଯେର ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରପଞ୍ଚେର ପୂଜା ଆମାଦେର
ଦେଶେ ଯେ କିଛୁ କମ ତାହା ବଲି ନା । କାଲିଦାସେ ଜୟଦେବେ
ଇଞ୍ଜିଯାଲୁତାର ଯେ ଐଶ୍ୱର୍ୟ ପୁଞ୍ଜୀଭୂତ, ତାହାର ତୁଳନା
ଜଗତେର ଅନ୍ତାନ୍ତ ସାହିତ୍ୟେ ଖୁବ ଅନ୍ଧାରୀ ମିଳେ । ତବୁ ଓ
ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏକଟା ଆଛେ । ଯେ ଚେତନା, ଯେ ମନୋଭାବ
ଲହିଯା ଇଉରୋପ ଇଞ୍ଜିଯଗତ ଜଗତକେ ବରଣ କରିଯାଛେ,
ଆଲିଙ୍ଗନ ଦିଯାଛେ, ତାହା ହଇଲ Profane, Pagan—
ଲୋକିକ, ବୈଷ୍ଣବିକ, ସ୍ତୁଲକେ ଏକାନ୍ତ ସ୍ତୁଲଭାବେ ଧରିଯା

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଛୁଇଯା ସେ ଆନନ୍ଦ ସେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗତା ଆମରା ଅନୁଭବ କରି,
ଶରୀର ଶରୀରକେ ଜଡ଼ାଇଯା ସେ ସରସତାୟ, ସେ ମର୍ଦିବେ, ସେ
କାଳଗୋ ଡିଜିଯା ଉଠେ । ଇଉରୋପେର କବି ଭାର୍ଜିଲେର
କଥାୟ, ସବ ମର ବନ୍ଧୁରହୁ ଅନ୍ତରେ ଅନ୍ତରେ ଜମିଆଛେ ସେ
ଅଣ୍ଟର ଉୱସ—*sunt lacrymae rerum*—ତାହାରହୁ
ଅନୁପ୍ରେରଣାୟ ଚଲିଯାଛେ ଇଉରୋପେର ଶିଳ୍ପୀଚିତ୍ର । ଭାରତୀୟ
ଚେତନା ପାର୍ଥିବକେ ଧରିଯାଓ ଏକାନ୍ତ ପାର୍ଥିବ ସମସ୍ତକେରହୁ
ମଧ୍ୟେ ସକଳ ପରିଚୟ ନିଃଶେଷ କରିତେ ପାରେ ନାହିଁ ।
ଉପନିଷଦେ ସେମନ ବଲିଯାଛେ, ପତି ପ୍ରିୟ ଯଦି ହୁଁ, ପତ୍ନୀ ବା
ପୁତ୍ର ପ୍ରିୟ ଯଦି ହୁଁ ତବେ ତାହା ପତି ହିସାବେ, ପତ୍ନୀ
ହିସାବେ ବା ପୁତ୍ର ହିସାବେ ନୟ—କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମାର ହିସାବେ;
ଜଗତେ ସାହା କିଛୁ ପ୍ରିୟ ତାହା ପ୍ରିୟ ତାହାର ନିଜେର ଜନ୍ମ
ନୟ, କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମାର ଜନ୍ମ, ‘ଆନନ୍ଦେ’ର ଜନ୍ମ । ଚେତନାର
ଏହି ସେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବା ଅତୌତ୍ତରି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ତାହା ଭାରତେର
ସକଳ ମାନୁଷ ବା ସକଳ ଶିଳ୍ପୀର ମଧ୍ୟେ ସେ ସଜ୍ଜାନେ ପ୍ରଫୁଟ
ଓ ସକ୍ରିୟ ତାହା ନୟ । କିନ୍ତୁ ଭାରତେର ଆକାଶେ ବାତାସେ
ଜଳେ ମାଟିତେ ଏହି ଭାବ ଛଡ଼ାଇଯା ଓତପ୍ରୋତ ହଇଯା ଆଛେ;
ତାହାର ଏହି ଭାବ ମୋଟେର ଉପର ସକଳେର ଚେତନାୟ
—ଶିଳ୍ପୀଦେର ଶିଳ୍ପରୀତିତେ ଆନିଯା ଦିଯାଛେ ଏକଟା ବିଶିଷ୍ଟ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତଙ୍ଗୀ, ଏକଟା ନିଜସ୍ବ ସୁର । ବୈଷ୍ଣବ କବିଦେର ରଚନାଯ ପାର୍ଥିବ ରସେର ପ୍ରାଚୁର୍ୟ, ଆତିଶ୍ୟାଇ ଫୁଟିଯା ଉଠିଯାଛେ ; କିନ୍ତୁ ସେଇ ରସକେ ଅନେକ ହ୍ଲେ କେବଳ ନାମମାତ୍ର ଭଗବାନେର ସହିତ ଜୁଡ଼ିଯା ଯେ ଦେଉୟା ହଇଯାଛେ, ଶୁଧୁ ସେଇ ଜଗତି ମେଥାନେ କି ଦେଖା ଦେଯ ନାହିଁ ଏକଟା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ— ଯାହାକେ ଠିକ ପରିଚିତ ଐହିକତାର ମାନବତାର ପର୍ଯ୍ୟାଯେ ଫେଲିତେ ପାରି ନା ? ଆର କିଛୁ ନା ହୋକ ପୃଥିବୀର ବଞ୍ଚି ଇଞ୍ଜିଯେର ବିଷୟ, ମେଥାନେ ତାହାଦେର ନିଜସ୍ବ ମୂଲ୍ୟ ଆପନାରଇ ସତ୍ୟ ଲହିଯା ଫୁଟିଯା ଉଠେ ନାହିଁ—ତାହାଦେର ମୂଲ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରା ହଇଯାଛେ ଭିନ୍ନ ଏକଟା ଜିନିଷେର ମୂଲ୍ୟର ତୁଳନାଯ, ତାହାଦେର ସତ୍ୟ ଯାଚାଇ ହଇଯାଛେ, ଅନ୍ତଃ-କିଛୁ ସତ୍ୟର ପ୍ରତୀକ ଅବଲମ୍ବନେ ବା ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହିସାବେ । ଅବଶ୍ୟ ଇଉରୋପେ ଏମନ କବି-ଶିଳ୍ପୀ ଯେ ନା ଆଛେ ତା ନୟ, ଯିନି ମରେର ପଞ୍ଚାତେ ଅମରେର ଅନୁଭୂତି, ଜଡ଼େର ଉପର ଚୈତନ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧି ପାଇଯାଛେନ, ଯିନି ନିଭୃତତର ଅନୁଭୂତି ଉପଲବ୍ଧିଟିକେଇ ଏତ ବଡ଼ କରିଯା ଦେଖିଯାଛେ ଯେ, ତାହାର ବାହନ ନାମରୂପ, ପାର୍ଥିବ ଆକାର ପ୍ରାୟ ଗୌଣ—ଛାଯା ପ୍ରତିବିଷ୍ଵ ମାତ୍ର ହଇଯା ପଡ଼ିଯାଛେ । ଓୟାର୍ଡ୍‌ସ୍- ଓୟାର୍ଥେର ଦୃଷ୍ଟିତେ ପ୍ରକୃତିର ସକଳ ସତ୍ୟ, ସକଳ ସୌନ୍ଦର୍ୟ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ନିହିତ ପ୍ରକୃତିର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ସେ ଶକ୍ତି—ସାହାର ନାମ ଦିଯାଛେ ତିନି Spirit—ଏକାନ୍ତ ତାହାରଙ୍କ ମଧ୍ୟେ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବିଷୟକେ ବିଷୟ ଭାବେଇ, ଦେହକେ ଦେହ ଦିଯାଇ ଧରିତେ ଛୁଇତେ ଚାହିୟାଛେ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମଦୃଷ୍ଟାର ମତ ବିଷୟକେ କେବଳ ଆତ୍ମାର ସହାୟେ, ଶରୀରକେ ଅଶରୀରୀର ସହାୟେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିଯା ସନ୍ତୃଷ୍ଟ ହିତେ ପାରେନ ନାହିଁ । ମର-ଜୀବ ହିସାବେ ତିନି ମର-ବଞ୍ଚର ରସ ଗ୍ରହଣ କରିଯା ଚଲିଯାଛେ । ଅର୍ଥଚ ଏହି ମରହେରଙ୍କ ମଧ୍ୟେ ଆବାର ଅମରତ୍ବକେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଯାଛେ, ଦେହକେ ଦେହଭାବେ ଧରିଯାଇ ତାହାର ସହିତ ଯୋଗ କରିଯା ଦିଯାଛେ ଆତ୍ମିକ ଅଦେହୀ ଏକଟା କିଛୁ । ଏହି ଦୈତ୍ୟ, ବୈପରୀତ୍ୟର ସମସ୍ୟ ତାହାର ଉପଲକ୍ଷିର ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ପାର୍ଥିବ ରୂପକେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରାଖିଯାଛେ, ତାହାକେ ଆରଓ ତୌକ୍ଷଣ୍ୟ ତୌତ୍ର କରିଯା ଧରିଯାଛେ—'ମୃଦୁଲୀ'-ଏର ଲୋକାୟତଦେରଙ୍କ ମତ; ଅର୍ଥଚ ତାହାର ମଧ୍ୟେ ଅପାର୍ଥିବେର ଧାରା ଏକଟା ନାମାଇୟା ଆନିଯାଛେ । ଅପାର୍ଥିବ ବଞ୍ଚଟିର ଜନ୍ମ ତିନି ଚଲିଯା ଗିଯାଛେ ତାହାର ଦେଶେର ନିଜକ୍ଷେ ଶୁଦ୍ଧାଚୀନ ଔପନିଷଦିକ ଚେତନାର ଦ୍ୱାରେ । ଏହି ଅପାର୍ଥିବ ଓ ପାର୍ଥିବେର ମଧ୍ୟେ, ଆତ୍ମାର ଓ ଦେହେର ମଧ୍ୟେ ଏକାନ୍ତ ଅନ୍ତରେର ଓ ଏକାନ୍ତ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ବାହିରେର ମଧ୍ୟେ ସେତୁ ସଂଯୋଗସାଧନ କରିଯାଛେ ତାହା
ହିଲ ବୈଷ୍ଣବେର, ଭକ୍ତେର, ପ୍ରେମିକେର, ରମିକେର ହୃଦୟାଲୁତା ।

ଓପନିଷଦିକ ସେ ଏକ ଅଦ୍ଵିତୀୟ, ଅନ୍ତର୍ମାନ ଆନନ୍ଦ
ବନ୍ଦ—ସେ ବୁଝନ୍ତି ଯେ ଭୂମା, ସକଳ ସ୍ତ୍ରୀମାକେ ସକଳ ଖଣ୍ଡକେ
ଛାଡ଼ାଇଯା ଗିଯା ବା ସିରିଯା ଧରିଯା ଆଛେ, ଯାହା ଅସୀମ
ଅଖଣ୍ଡ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ତାହାକେ ପ୍ରଧାନତଃ ଉପଲକ୍ଷି କରିଯାଛେନ
ପ୍ରାଣକୁପେ । ଏଇ ପ୍ରାଣେର ଜ୍ୟୋତିର୍ଲିଙ୍ଗ, ପ୍ରାଣେର ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ
ତିନି ପ୍ରତିପଦେ ଗାହିଯା ଚଲିଯାଛେ—ଉପନିଷଦେର ଏହି
ମହାବାକ୍ୟ ବାର ବାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯାଛେ—

ସର୍ବଃ ପ୍ରାଣ ଏଜ୍ଞତି ନିଃମୁତଃ—

ନିଜେଓ ଏହି ଭାବେର ଭାବୁକ ହିଁ ବଲିତେଛେ—

ଡୁବ ଦିଯେ ଏହି ପ୍ରାଣ-ସାଗରେ

ନିତେଛି ପ୍ରାଣ ବନ୍ଦ ଭ'ରେ ।

ଏହି ପ୍ରାଣେର ଲାକ୍ଷ୍ୟରେ ତାହାର ମଧ୍ୟେ ଆନିଯା ଦିଯାଛେ
ସଚଲତାର, ଗତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ । ଆଧୁନିକ ଚିତ୍ରବୃତ୍ତିର
ଆର-ଏକଟା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଏହି ଦିକ ଦିଯା ଆବାର ତାହାତେ
ଦେଖା ଦିଯାଛେ । କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ପ୍ରାଣବାଦୀଦେର ସାଥେ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏହିଥାନେ ସେ ଗତିକେ ସଚଲତାକେ
ବଢ଼ୁ କରିଲେଓ ତାହାକେ ଏକାନ୍ତ କରିଯା ତିନି ଧରେନ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ନାହିଁ । ତାହାର ମଧ୍ୟେ ବା ପିଛନେ ଏକଟା ସ୍ଥିତିର ଆଭାସ ତିନି ରାଖିତେ ସଚେଷ୍ଟ ହଇଯାଛେନ, ତାହାକେ ପୌଛାଇଯା ଦିତେ ଚାହିୟାଛେନ ପରିଶେଷେ ଏକଟା ମହାଶାନ୍ତିର ମଧ୍ୟ । ଦୁଲ୍ମେର ବହୁର ବାହିରେ ଉଚ୍ଛଳ ଉଦ୍ବେଳ ଧାରାଯ ନିଜେକେ ଛାଡ଼ିଯା ଦିଯାଓ ଏକଟା ଦୃଷ୍ଟି ଏକଟା ଅନୁଭବ ତିନି ରାଖିଯାଛେନ ଭିତରେ ଅନ୍ତଃପୁରେ ଦିକେ, ଯେଥାନେ ସବ ଶାନ୍ତ ସ୍ତର ସ୍ଥିମିତ -ଏକଂ । ତିନି ବଲିତେଛେ ବଟେ—

ରାଥୋରେ ଧ୍ୟାନ, ଥାକ୍ ରେ ଫୁଲେର ଡାଲି,

ଛିଁଡ଼ୁକ ବନ୍ଦ, ଲାଗୁକ ଧୂଲାବାଲି,—

କାରଣ, ତାହାର ଆସଲ ପୂରାପୁରି କଥା ହଇତେଛେ ଏହି—

ବାଇରେ ତଥନ ଯାମ୍ ରେ ଛୁଟେ,

ଥାକ୍ବି ଭାଚି ଧୂଲାଯ ଲୁଟେ,

ସକଳ ବୀଧନ ଅନ୍ଦେ ନିଯେ

ବେଡ଼ାବି ସ୍ଵାଧୀନ,—

ଅନ୍ତରେରି ଅନ୍ତଃପୁରେ

ଥାକ୍ ରେ ତତଦିନ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଯେ ପ୍ରାଣେର ପୂଜା କରିତେନ ତାହା ହଇତେଛେ ପ୍ରାଣବ୍ରକ୍ଷ—ଏହି ପ୍ରାଣବ୍ରକ୍ଷଟି ତାହାର ଚେତନାଯ ଜଗଂକେ ଯେମନ ଜଗଂ କରିଯା ରାଖିଯାଛେ, ଅନ୍ତଦିକେ ତେମନି

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତାହାତେ ସଜୀବ ସଜାଗ କରିଯା ଧରିଯାଛେ ଜଗଦାତୀତେର
ଏକଟା ଇଞ୍ଜିତ ଆଭାସ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଏଇ ଦିକଟିର ଉପର ଆମରା ଏତଥାନି
ଜୋର ଦିତେଛି ଏଇଜନ୍ୟ ଯେ, ଆଧୁନିକତାର—ଅଥବା
ଅବ୍ୟବହିତ ଭବିଷ୍ୟତାର—ଏକଟି, ଏକଟି କେନ, ହୟତ ମୂଳ
ରହଶ୍ୟାଇ ଏହିଥାନେ । ବାସ୍ତବେର ବାସ୍ତବତା ନା ହାରାଇଯା
ତାହାର ମଧ୍ୟେ ଅବାସ୍ତବକେ ପାଓଯା ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରା—
ବାସ୍ତବକେ ଅବାସ୍ତବେର ଶରୀର କରିଯା ଧରା, ଅବାସ୍ତବକେ
ବାସ୍ତବେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରା । ଅବାସ୍ତବେର ଅଞ୍ଚଳ ପରିଯା
ବାସ୍ତବକେ ଏକେବାରେ ଭୁଲିଯା ନା ଗେଲେଓ, ବାସ୍ତବେର ନିଜସ୍ଵ
ରୂପକେ ଭାବକେ ଚାପା ଦିଯା, ତାହାର ଉପର ଅବାସ୍ତବେର
ଆଲେପ ମାଖାଇଯା ବାସ୍ତବକେ ଆମରା ନୃତ୍ୟ କରିଯା,
ଅବାସ୍ତବ କରିଯାଇ ଦେଖି—ପ୍ରାଚୀନ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ଏହି
ଛିଲ ଧାରା । କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ଚାହିତେଛେ ବାସ୍ତବେର ସ୍ଵରୂପ-
ସ୍ଵଭାବକେ ଜାଗ୍ରତ ରାଖିଯା, ତାହାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟକେ ଅଟୁଟ
ରାଖିଯା ତାହାତେ ଅବାସ୍ତବକେ ମୂର୍ତ୍ତ ଓ ବାସ୍ତବ କରିଯା
ଧରିତେ । କବିର

ସୌମାର ମାଝେ, ଅସୌମ, ତୁମି—
ଦିଯାଛେ ଏହି ପ୍ରୟାସେର ଏହି ପ୍ରେରଣାର ମନ୍ତ୍ର ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ମାନବଜୀତିର ସମସ୍ତ ଭବିଷ୍ୟତ ଏହି ସାଧନାର ଉପର,
ଏହି ସାଧନାର ଗଭୀରତର ସିଦ୍ଧିର ଉପର ନିର୍ଭର କରିତେଛେ
—ଆମାଦେର ବିଶ୍ୱାସ । ଏବଂ ଏହି ହିସାବେ କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ
ଆମାଦେର କାହେ ଋଷି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ହେଯା ଉଠିଯାଇଛେ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଆଧୁନିକତାର ଏକଜନ ଅଗ୍ରଣୀ, ଦିଶାରୀ
—ଆଧୁନିକ ଜୀବନସାଧନାର ଯେ ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
ତାହା ତୀହାତେ ବାଣୀ ପାଇଯାଇଛେ, ମନ୍ତ୍ରରୂପ ଧରିଯାଇଛେ । କିନ୍ତୁ
ଲକ୍ଷ୍ୟ ଛାଡ଼ି ଆଧୁନିକ ଚେତନାର ଗଡ଼ନ, ଭାବଟି ଛାଡ଼ି
ତାହାର ଭଙ୍ଗୀ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ କେମନ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଯାଇଛେ
ତାହାଓ ଏକ ଦେଖିବାର ଜିନିଷ ।

ବାଂଲାଯ ମଧୁସୂଦନ ଯେଦିନ ପଯାରେର ସମତା ଭାଙ୍ଗିଯା
ଅମିତ୍ରାକ୍ଷରେର ବିଷମତା ସୃଷ୍ଟି କରିଲେନ, ସେଦିନ ଏକଟା
ଯୁଗପରିବର୍ତ୍ତନ ସଟିଲ । ଇଉବୋପେଓ ଭିକ୍ଟିର ହିଉଗୋ
ଯେଦିନ ଆଲେକସାନ୍ଦ୍ରୀ ନାମକ କ୍ଲାସିକାଲ ଛନ୍ଦେର କଠୋର
ବୀଧନଛାଦନ ବିଧିନିଷେଧ କାଟିଯା ଏକଟା ମୁକ୍ତତର ଲୟୁତର
ଗତି ଦିଲେନ ସେଦିନଓ ଏକଟା ଅନୁରୂପ ଯୁଗାନ୍ତର
ଆସିଯାଇଲ । ଏହି ଯୁଗାନ୍ତରେଇ ନାମ ଆମି ଦିତେ ଚାହିଁ
ଆଧୁନିକତା । ଆଧୁନିକତାର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ, ବିଶିଷ୍ଟ ଭଙ୍ଗୀ
ଆମି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବ କାବ୍ୟ-ରଚନାର ଏକଟି ପ୍ରକ୍ରିୟାକେ

ବୁଦ୍ଧିଶ୍ରମାଥ

ଧରିযା—ସେ ପ୍ରକ୍ରିୟାଟି ହିତେହେ ଫରାସୀରା ଯାହାକେ ବଲେ enjambement, ଆମାଦେର ଆଲଙ୍କାରିକେରା କାବ୍ୟେର ଦୋଷ ଦେଖାଇତେ ଗିଯା ଯାହାର ନାମ ଦିଯାଛେ ‘ଅର୍କାସ୍ତରୈକ-ବାଚକତ’, ଅର୍ଥାତ୍ ଏକ ପଂକ୍ତିର ବା ପଦେର ଜେର ଆର-ଏକ ପଂକ୍ତିତେ ବା ପଦେ ଟାନିଯା ଲାଗ୍ଯା ; ଆଧୁନିକେରା ଏହି ଜେର ଟାନିଯାଛେ ଶୁଣୁ କଥା ହିସାବେ ନୟ, କଥା ହିସାବେ, ଅର୍ଥ ହିସାବେ, ଛନ୍ଦ ହିସାବେ—ମର୍ବତୋଭାବେ ।

ବାଙ୍ଗଲୀର ପଯାର, ଇଂରାଜେର heroic couplet ବା ଫରାସୀର alexandrin ଛିଲ ଏକଟା ବିଶେଷ ରୁଚିର, ମନୋବୃତ୍ତିର, ଚେତନାର ପ୍ରକାଶ । ପ୍ରତି ପଂକ୍ତି ପ୍ରତି ପଦ ଅର୍ଥେର ଓ ଛନ୍ଦେର ଯତି ଲାଇୟା ନିଜେ ନିଜେ ଯଥାମ୍ବୁଦ୍ଧିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହିୟା ଥାକିତେ ଚେଷ୍ଟା କରିତ । ତାହାଦେର କେହ ନିଜେର ସୀମାନା ଛାଡ଼ିୟା ଅପରେର ସୀମାନାୟ ପ୍ରବେଶ କରିତେ ଚାହିତ ନା, ତାହାତେ ଯେନ ବର୍ଣ୍ଣସଙ୍କରେର ଆଶଙ୍କା ଛିଲ । ତଥନକାର ଯୁଗେର ଶିଳ୍ପୀର ଚେତନାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାବ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚିନ୍ତା, ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାକ୍ୟ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶବ୍ଦ ଏକ-ଏକଟି ସୁଧୀମ, ପରିଚିନ୍ତା, ଗୋଟା ସତ୍ତାରୂପେ ଆସିଯା ଦେଖା ଦିତ । ଶିଳ୍ପୀର କାର୍ତ୍ତର କୌଶଳଟି ଛିଲ ତଥନ ଏହି ପରମ୍ପରା ହିତେ ପୃଥିକ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ବ୍ୟାଷ୍ଟି-ସକଳେର ମଧ୍ୟ ସାମ୍ୟ ସମସ୍ୟ ସନ୍ଦତି

ବୁଦ୍ଧିଶ୍ରନ୍ଗାଥ

ସ୍ଥାପନ । ସେ-ୟୁଗେର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେର ପ୍ରଧାନ କଥା ଛିଲ ସୌଷ୍ଠବ, ଅଙ୍ଗେ ଅଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗତି । ସମାନାନ୍ତପାତ, ଏକଟା ଜ୍ୟାମିତିକ କ୍ରମାନୁଗତ୍ୟ (symmetry, balance) । ଆଧୁନିକ ଚେତନାଯ ଅନୁଭବେ କିନ୍ତୁ କୋନ ବନ୍ତି ତାହାର ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସ୍ଵକୀୟତା ଲହିୟା ଦାଡ଼ାଯ ନା—ଯେ ସୌମାନା ବନ୍ତୁକେ ବନ୍ତ ହିତେ ଏକ ସମୟେ ପୃଥକ କରିୟା ରାଖିତ ତାହା ଅନ୍ତର୍ପତ୍ର ହିୟା ଗିଯାଛେ, ମୁଛିୟା ଗିଯାଛେ—କୋନ ସ୍ତର୍ତ୍ତି କୋନ ଉପଲବ୍ଧି ଆର ଭିନ୍ନ ନାହିଁ, ଏକଟିର ମଧ୍ୟେ ଆର-ଏକଟି ଜୁଡ଼ିୟା ମିଶିୟା ଗିଯାଛେ, ସକଳେର ସହିତ ସକଳେ ଓତପ୍ରୋତ ହିୟା ଆଛେ । ମାନୁଷ ସେମନ ଦେଶ ହିସାବେ, ଜାତି ହିସାବେ, ବର୍ଣ ହିସାବେ, ଗୋଟୀ ହିସାବେ ଦିନ ଦିନ ସକଳ ପୃଥକତ୍ବ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହାରାଇୟା ଫେଲିତେଛେ, ସମାଜ ମାନବସମାଜେ ସନିଷ୍ଠତର ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନେ ଏକଟା ଉଦାର ସାମ୍ୟ (ହୟତ ଏକାକାରଓ) ସ୍ଥାପିତ ହିତେଛେ, ତେମନି ମାନୁଷେର ଚେତନାଯ, ଅନୁଭବେ ଓ ଶିଳ୍ପୀର ରସବୋଧେର ମଧ୍ୟେଓ ସଟିଯାଛେ ଏହି ରକମ ମିଶ୍ରଣ ସମୀକରଣ । ଅଙ୍ଗବିନ୍ତାମେ ଯେ ମିଳ, ଅନୁପାତସାମ୍ୟ, ଯେ ସମତୁଳତା, ଯେ ପରିମିତି ଆଗେର ଯୁଗେର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେର ମାପ ଛିଲ, ତାହାର ପରିବର୍ତ୍ତେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଆମରା ଚାହିତେଛି ଏକଟା ଜୁଟିଲତର ଛନ୍ଦେର ଦୋଲ, ଅନିୟମେର ବ୍ୟତିକ୍ରମେର ଲୀଲା ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଅତୀତେ ଓ ଆଧୁନିକେ ଏହି ସେ ପାର୍ଥକ୍ୟ, ତାହା ଆମରା ବଲିତେ ପାରି, ହିତେହେ melody ଓ harmonyର ପାର୍ଥକ୍ୟ । ପ୍ରାଚୀନେର ଯେନ ଏକତାରାର ଏକତାନେର ଗାନ, ଅଥବା ଏକତାରାର ଏକତାନେରୁ ଶୁରେର ସମାହାର ବା ସଂଜ୍ଞତ—ତାହାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଶୁରେର ବିଶୁଦ୍ଧି । ଆଧୁନିକ ଚାହିତେହେ ବହୁତର ବିସଦୃଶ ମିଶ୍ରିତ ଶୁରେର ବକ୍ଷାର ।

ଏହି ଦିକ୍ ଦିଯା ବାଙ୍ଗଲା ଓ ବାଙ୍ଗଲୀ—ବାଙ୍ଗଲାର ସାହିତ୍ୟ ଓ ବାଙ୍ଗଲୀର ଚିତ୍ର ସତ୍ୟାନି ଆଜ ଆଧୁନିକ ହିଁୟା ଉଠିଯାଛେ ତାହାର ସବ ନା ହୋକ ବେଶର ଭାଗ ସେ ଏକା ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ପ୍ରଭାବେ ସଟିଯାଛେ ଏ କଥା ବଲିଲେ ଅତ୍ୟକ୍ତି ହିଁବେ ନା । ମଧୁସୁଦନ ଅମିତ୍ରାକ୍ଷରକେ ଆନିଲେନ, କିନ୍ତୁ ତବୁ ତାହାର ଛନ୍ଦ ଅକ୍ଷରବୃତ୍ତ । ମାତ୍ରାବୃତ୍ତକେ ଧରିଯା ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ପ୍ରକାଶ କରିଲେନ, ଚଲିତ କରିଯା ଦିଲେନ ଆଧୁନିକେର ଏକଟା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । କଥାଯ, ଛନ୍ଦେ, ଭାବେ ତିନି ଆନିଯାଛେନ ମୁକ୍ତିର, ଗତିର ଦୋଲ—ଏକଟା ସମୃଦ୍ଧତର, ଜଟିଲତର, ଉଦାରତର, ସୁକ୍ଷମତର ସାମଞ୍ଜସ୍ତ—ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ । ପୁରାତନେର କବି ସଥନ ବଲିତେହେ—

କେ ବଲେ ଶାରଦ ଶଶୀ ମେ ମୁଖେର ତୁଳା ।

ପଦନଥେ ପଡ଼େ ତାର ଆଛେ କତଣୁଳା ॥

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

କିମ୍ବା ସଙ୍କିମେର ଭୂଯୁସୀ ପ୍ରଶଂସା ପାଇୟାଛେ ଯେ—

ଚଲେ ଯାନ ବିବିଜାନ ଲବେଜାନ କରେ—

ତାହା ହଇତେ କତ ଦୂରେ ଆମରା ଚଲିଯା ଆସିଯାଛି ଯଥନ
ଗୁଣି—

“କେ ଏସେହୁ ତୁମି ଓଗୋ ଦୟାମୟ”—

ଶୁଦ୍ଧାଇଲ ନାରୀ, ସମ୍ମାରୀ କମ—

“ଆଜି ରଜନୀତେ ହେଁଛେ ସମୟ”—

ଅଥବା

ତ୍ରିଲୋକେର ହଦିରକେ ଆକା ତବ ଚରଣ-ଶୋଣିମା,
ମୁକ୍ତବେଣୀ ବିବସନେ, ବିକଶିତ ବିଶ୍-ବାସନାର
ଅରବିନ୍ଦ ମାଝଥାନେ ପାଦପଦ୍ମ ରେଥେଛୁ ତୋମାର
ଅତି ଲୟୁଭାର ।

ଭାବେର ପ୍ରେରଣାୟ ବୁଦ୍ଧିକେ ଶାଖିତ ଉନ୍ନୀତ କରିଯା, ବୁଦ୍ଧିର
ସହାୟେ ଭାବକେ ସୁହୃ ବିଚିତ୍ର କରିଯା, ବାହେନ୍ଦ୍ରିୟକେ
ଅନ୍ତରେନ୍ଦ୍ରିୟେର ସଂସର୍ଣ୍ଣ ଗଭୀରତର ରସାୟିତ କରିଯା,
ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତରେର ନାନା ଅନୁଭବକେ ପରମ୍ପରେର ମହିତ
ସଂୟୁକ୍ତ, ସମ୍ମିଳିତ, ସୁସମ୍ବନ୍ଧ କରିଯା, ସମସ୍ତକେ ଏକଟୀ
ଉଦାର ଲୟୁପକ୍ଷ ଛନ୍ଦେର ମଧ୍ୟ ତରଙ୍ଗିତ ରୂପାୟିତ କରିଯା
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଯେ କଲ୍ପଲୋକ ରଚିଯାଛେ ତାହାର ମଧ୍ୟ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆଧୁନିକ ଜଗତ ତାହାର ଆଶା-ଆକାଙ୍କ୍ଷା, ତାହାର ସ୍ଵପ୍ନ-
ଉପଲବ୍ଧି ଲଈଯା ଦେଖିତେ ପାଇୟାଛେ ନିଜେର ଗତୀର
ପ୍ରକୃତିର ଏକଟା ପ୍ରତିକ୍ରିପ୍ତି ।

‘ଆଜ ବାଙ୍ଗଲାର ରମ୍ରଚନାୟ—ଶୁଦ୍ଧ ରମ୍ରଚନାୟ କେନ,
ସାଧାରଣତାବେ ସମ୍ମତ ସାହିତ୍ୟ-ରଚନାତେଇ—ସେ ସାମର୍ଥ୍ୟ, ସେ
ନୈପୁଣ୍ୟ, ସେ ଏକଟା ଉଦାତ୍ତ ଶୂର ସହଜ ସାଭାବିକ ଏମନ
କି ଅନିବାର୍ୟ ହଇୟା ଉଠିଯାଛେ, ତାହା ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଯଥନ
ପ୍ରଥମ ଲେଖନୀ ଧରିଯାଛିଲେନ ତଥନ କେବଳ ଆଦର୍ଶେର ଦୂର-
ଲକ୍ଷ୍ୟରହି ବିଷୟ ଛିଲ । ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ବ୍ୟାପିଯା ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ
ସେ ସମ୍ପଦ ପୁଞ୍ଜୀଭୂତ କରିଯାଛେନ ମେହି ଭାଗୀର ତାହାର
ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଆଧୁନିକେରା ଆମରା ମକଳେ ଯଥେଚ୍ଛ
ସଥାସାମର୍ଥ ଆହରଣ କରିତେଛି, ଭୋଗ କରିତେଛି—
ଅନେକ ସମୟେ ମନେ କରିତେଛି, ତାହା ବୁଝି ଆମାଦେଇ
ନିଜକୁ ପ୍ରତିଭାର ଉପାର୍ଜନ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ସେ ଏକଟା ବିପୁଲ ଉତ୍ୱ ତରଙ୍ଗ ଆନିଯା
ଦିଯାଛେନ, ଆମରା ତାହାତେ ଭାସିଯା ଚଲିଯାଛି ; କିନ୍ତୁ
ଟେଏର ମାଥାଯ ସ୍ଥାନ ପାଇୟାଛି ବଲିଯା, ଅନେକ ସମୟେ
ବୁଝିତେଇ ପାରି ନା ଆମରା କତଦୂର ଉଠିଯାଛି, ଆବାର
ଅନେକ ସମୟ ଟେଏର କଥା ଭୁଲିଯା ଗିଯା ମନେ କରି ଏହି

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ ଆମାଦେର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ କୁତିଷ୍ଠ । ସାବାଲକ ସମ୍ବନ୍ଧ
ଭାଷାର ଏକଟା ଲକ୍ଷଣଇ ଏହି ଯେ, ତାହାତେ ଯେ-କେହି କିଛୁ
ରଚନା କରିତେ ଚେଷ୍ଟା କରେ ସେ ହାତେର ମଧ୍ୟେ ପାଯ ଏକଟା
ତୈୟାରୀ ଯନ୍ତ୍ର—ଯନ୍ତ୍ର ତାହାକେ ଗଡ଼ିବାର ଜନ୍ମ ଚେଷ୍ଟା କରିତେ
ହୁଯ ନା, ତାହାର ପକ୍ଷେ ପ୍ରୋଜନ କେବଳ ଯନ୍ତ୍ରକେ ଖେଳାଇବାର
କୌଶଳ । ସେ-ସାହିତ୍ୟେର ଜଗତେ କୋନ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କ ଏକଟା
ବିଶେଷ ଧାପେର, ସୁର-ଗ୍ରାମେର ନୀଚେ ନାମିଯା ପଡ଼ିତେ ପାରେନ
ନା—ଭାଷାର ସାହିତ୍ୟେର ଏମନ ଏକଟା ଶକ୍ତି-ସାମର୍ଥ୍ୟ,
ଏମନ କାର୍ତ୍ତଗତ ଧରଣ-ଧାରଣ ନିଜସ୍ଵ ପ୍ରକୃତିଭୂତ ହଇଯା
ଯାଯ ଯେ, ତାହାଇ କାରିଗରକେ ଚାଲାଇଯା ଲୟ, କାରିଗର
ଯଦିଇ ବା ତାହାକେ ନା ଚାଲାଇତେ ପାରେ । ଅବଶ୍ୟ
ବଲି ନା, ବାଙ୍ଗଲା ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧିର ପରିପୁଣ୍ଡିର ଚରମେ
ପୌଛିଯାଛେ ; କିନ୍ତୁ ଯତଥାନି ସମ୍ବନ୍ଧି ପରିପୁଣ୍ଡି ହଇଲେ
ବଳା ଯାଯ ପୂର୍ଣ୍ଣର୍ଥୀବନେର ଆରମ୍ଭ ତାହା ଆନିଯା ଦିଯାଛେନ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ । ଆବାର ଏ-ବିଷୟେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ସାକ୍ଷାତେ
କାର୍ଯ୍ୟତ ଯତଥାନି ନା କରିଯାଛେ, ତାହାର ବେଶ କରିଯାଛେନ
ଭାବେର ଦିକ ଦିଯା, ଅସାକ୍ଷାତେ ଏକଟା ଆବହାଓୟା
ଶୁଣି କରିଯା ।

ଆମରା ଆଧୁନିକ କଥାଟି ବ୍ୟବହାର କରିଯାଇ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

এখন জিজ্ঞাস্ত হইতে পাবে, আধুনিক অর্থে অতি-
আধুনিকও বুঝিব কি না। ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର মধ্যে যে
একটা চির-তାଙ୍ଗେର গতি, ଯୌବନରସେ ଉଚ୍ଛଳ ଛନ୍ଦ
ବହମାନ, ତାହାର ଧର୍ମଇ ନିତ୍ୟ ନୃତ୍ୟର ଦିକେ ଚଲା,
অভିନବେର ସାଥେ ପରିଚୟ ସ୍ଥାପନ କରା—ମବୁଜକେ ସାଦରେ
ବରଣ କରା। ଶୁତରାং ଆধুନିକତମେରେ ମହିତ ତାହାର
এକଟା ସହାନୁଭୂତି, ଏକଟା ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ କୋଥାଓ ଥାକାଇ
ସ୍ଵାଭାବିକ। ତବୁও ଏକଟି କଥା ଶ୍ଵରଣ ରାଖିତେ ହଇବେ—
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ହଇତେଛେନ ସକଳେର ଉପରେ ରୂପେର—ଶୁରୂପେର,
ଆକାରଗତ ସୌଷ୍ଠବେର ପୂଜାରୀ। ରୂପେର କାଠାମୋକେ
ଭାଙ୍ଗିଯା ବଦଲାଇଯା ଯତଇ ତରଳ, ଯତଇ ନମନୀୟ କରୁଣ ନା,
ତବୁଓ ପରିଶେଷେ କାଠାମୋ—ଏକଟା ଶୁଷ୍ମିମ କାଠାମୋଇ—
ତିନି ଦିଯାଛେନ। ଅତି-ଆଧୁନିକେରା କାଠାମୋ ବଲିଯା
କୋନ ଜିନିଷ ଆଦୌ ରାଖିଯାଛେନ କି ନା ସନ୍ଦେହ—ଗଠନକେ
ଜଳୀଯ, ଜଳୀଯ ନୟ, ପ୍ରାୟ ବାଞ୍ପୀଯ କରିଯା ତୁଳିଯାଛେନ
ତାହାରା। ମିଲେର ତ' କଥାଇ ନାହିଁ, ଶୁନିଯମିତ ତାଲ ଓ
ଯତିଓ ତାହାରା ନିର୍ବାସନ ଦିଯାଛେନ। ଅଲକ୍ଷାର ଶାନ୍ତରେ
ଉଲ୍ଲିଖିତ ସକଳ ରକମ ଦୋଷ ତାହାରା ଅଙ୍ଗେର ଭୂଷଣ
କରିଯା ଲାଇଯାଛେନ। ଅବଶ୍ଯ ଯଦି ଚାଇ ତବେ ‘ପୂରବୀ’ର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ମେଥୋ ଚେଯେ କୋନ୍ ଉତ୍ତଳା ପବନ-ବେଗେ

ଶୁରେର ଆଘାତ ଲେଗେ

ମୋର ସରୋବରେ ଜଳତଳ ଛଲଛଲି'

ଏ-ପାରେ ଓ-ପାରେ କରେ କୌ ଯେ ବଲାବଲି

ତରଙ୍ଗ ଉଠେ ଜେଗେ—

କିମ୍ବା 'ବଲାକା'ର

ପର୍ବତ ଚାହିଲ ହ'ତେ ବୈଶାଖେର ନିରଦେଶ ମେଘ ,

ତକଣ୍ଡଣୀ ଚାହେ, ପାଥା ମେଲି'

ମାଟିର ବଞ୍ଚନ ଫେଲି'

ଓହି ଶବ୍ଦରେଥା ଧରେ' ଚକିତେ ହଇତେ ଦିଶାହାରା,

ଆକାଶେର ଖୁଁଜିତେ କିନାରା—

ହୟତ ବଲିତେ ପାରି, ଦିତେଛେ ଆଧୁନିକତମେର ଏକଟା

ଛାଯା ବା ଆଭାସ—ଏକଟା ମୋଲାଯେମ ମାର୍ଜିତ ମୂର୍ତ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ତବୁ ଅତି-ଆଧୁନିକ ତାହାର ଗତିବିଧିତେ ଦିତେ ଚାଯି

ଯେ ଏକଟା ବିପର୍ଯ୍ୟଯେର ପ୍ରଳୟେ ଓଲଟ-ପାଲଟେର ଶୁର ତାହା

ଏଥାନେ ପାଇ ନା । ମନେ ହୟ ଏତଥାନି ନବୀନ, ଏତଥାନି

ଆଧୁନିକ ହଇଯାଓ ଦୂର ଅତୀତେର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସନ୍ତାର ସାଥେ

ତାହାର ଏକଟା ନାଡ଼ୀର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଯା ଗିଯାଛେ, ତାହା

ତିନି କାଟିଯା ଫେଲିତେ ଚାହେନ ନାହିଁ ।

ଏହି ଏକଟା ନିଗୃତ ଶ୍ରିତଶୀଳତାହି ତାହାକେ ପ୍ରତିମାର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ପୂଜାରୀ କରିଯା ରାଖିଯାଛେ—ତାହାକେ ଏକାନ୍ତ ବିପ୍ଲବୀ
ମୂର୍ତ୍ତିଭ୍ରକାରୀ ହିତେ ଦେଇ ନାହିଁ । ଫଳତଃ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର
କାରୁ-ପଦ୍ଧତିର ଏକଟା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଆମରା
ଏଥାନେ ଆକର୍ଷଣ କରିତେ ପାରି—ରୂପକେ କାଠାମୋକେ
ତିନି ଅନେକ ସମୟେ ଲୌଲାଚ୍ଛଳେ ଖୁବ ଦୃଢ଼ ବୀଧନେରଇ ମଧ୍ୟେ
ରାଖିଯା ତବେ ଗଡ଼ିଯାଛେନ୍ ; ଅବନ୍ଧନକେ ମୁକ୍ତିକେ
ତାରଲ୍ୟକେ ଅନିଶ୍ଚିତକେ ତିନି ଖେଳାଇୟା ତୁଳିଯାଛେନ୍
କଥାର ଚେଯେ ବରଂ ଛନ୍ଦେର ମଧ୍ୟେ, ଛନ୍ଦେର ଚେଯେ ଚିନ୍ତାର
ମଧ୍ୟେ, ଏବଂ ଚିନ୍ତାରେ ଚେଯେ ବରଂ ଭାବେର ମଧ୍ୟେ । ରୂପଗତ
ଗଠନ—ଦାର୍ତ୍ତେରଇ ମଧ୍ୟେ ଏହି ପ୍ରକାରେ ଏକଟା ଅପରାପ
କମନୀୟତା ନମନୀୟତା ଲୌଲାଯିତ କରିଯା ତୁଳିଯାଛେନ୍—
ଶରୀରେର ମଧ୍ୟେ ଅଶରୀରୀକେ, ସୌମାର ମଧ୍ୟେ ଅସୌମକେ
ସ୍ଥାପନ କରିଯାଛେ—ଅସଂଖ୍ୟ ବନ୍ଧନେର ମାଝେ ମୁକ୍ତିର ସ୍ଵାଦ
ତିନି ଆମାଦିଗକେ ଦିଯାଛେ । ଆରା, ସକଳ ନୈକଟ୍ୟ
ଓ ଅବାଧ ପରିଚୟ ସତ୍ତ୍ଵେ ହାବେ-ଭାବେ ଚଲନେ-ବଲନେ
ତାହାର କବିତେ ସର୍ବତ୍ରରୁ ଆଛେ ଏକଟା ଆଭିଜାତ୍ୟ,
ଏକଟା ଗରିମା ; ଇହାଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଅତି-ଆଧୁନିକ
ହଇବାର ପକ୍ଷେ ତାହାର ଅନ୍ତରାୟ ହଇଯା ଦ୍ଵାରାଇୟାଛେ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଆଧୁନିକତା

(ଦ୍ୱିତୀୟ ପର্য୍ୟାୟ)

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର କଲ୍ୟାଣେ ବଞ୍ଚସାହିତ୍ୟ ଆଧୁନିକ ହୟେ ଉଠେଛେ ଏବଂ ବିଶ୍ସସାହିତ୍ୟେର ପଦବୀତେ ଉନ୍ନାତ ହୟେଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ର-ପ୍ରତିଭାର ଏହି ଦାନବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଆମରା ମକଳେଇ ବୋଧ ହୟ ଏକବାକ୍ୟେ ଶ୍ରୀକାର କରି । ବଞ୍ଚିମଚନ୍ଦ୍ର ବା ତାରଓ ଆଗେ, ଏକେବାରେ ଗୋଡ଼ାଯ, ରାମମୋହନେ ବାଙ୍ଗାଲୀର ସାହିତ୍ୟ-ଜଗତେ ଏହି ଆଧୁନିକତା ଓ ବିଶ୍ସଭାବ ଶୁରୁ ହୟେଛିଲ ବଟେ, କିନ୍ତୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ଏ ହଟି ଧାରା ଯେମନ ଉପଚିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ବିଚିତ୍ରଗତି ହୟେ ଉଠେଛେ ତା ଦେଖେ ଏହି ଉପମାଟି ମନେ ହୟ ଯେ ତୀର ପୂର୍ବେ ବଞ୍ଚବାଣୀ ଛିଲ ଯେନ —କାଲିଦାସେର ଭାଷାୟ—‘ବେଣୀଭୂତ ପ୍ରତ୍ୱୁଷଲିଲା’, ଆର ତୀର ପରେ ମେ ହୟେ ଉଠେଛେ ଉତ୍ୟକୁଳପରିପ୍ଲାବୀ ଫେନିଲ ଉର୍ମିଲ ମାଗରସଙ୍ଗମ ।

ମେ ଯା ହୋକ, ଏଥାନେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଏ ଦିକଟିର ପରିଚୟ ଦେଓଯା ଆମାର ଉଦେଶ୍ୟ ନୟ । ଆଜ ଆଧୁନିକତାର (ଓ ବିଶ୍ସମାନବତାର) ପ୍ରବାହ ଏତ ଦୂର ଚଲେ ଗିଯେଛେ, ଏତ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ସର୍ବଗ୍ରାସୀ ହେଁ ଉଠେଛେ ଯେ ତା ପ୍ରାୟ ଅତିମାତ୍ରାର ଓ ବିକୃତିର ପର୍ଯ୍ୟାୟେ ଉଠେଛେ ଗିଯେ । ଏଥିନ ସମୟ ଓ ଅବସ୍ଥା ଏମେହେ ଯଥିନ ମନେ ହୁଯ ଦୃଢ଼ ଉଦ୍‌ଦିକ୍ତ କରେ ବଲା ପ୍ରୋଜନ ହେଁଛେ—‘ଏବାର ଫିରାଓ ମୋରେ’; ବର୍ତ୍ତମାନେର, ଦାରଣ ଆଧୁନିକତାର ଉପନ୍ଧବ ଓ ପରିପ୍ଲାବନ ଥିକେ ପ୍ରାଚୀନେର, ସନାତନେର ହୁଈ-ଏକଟା ମହାସତ୍ୟ, ସମୁଚ୍ଛ ଉପଲକ୍ଷ ରକ୍ଷା କରା ଆଜ ଆଶ୍ରମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେଁ ଉଠେଛେ । ଆମି ତାଇ ବଲତେ ଚାଇ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣେ ଆଧୁନିକ ଓ ବିଶ୍ୱବାସୀ ହଲେଓ ତାର ମଧ୍ୟେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହେଛେ, ମୂର୍ତ୍ତି ପେଯେଛେ ପ୍ରାଚୀନେର ଓ ଦେଶୀୟେର ଅନ୍ତଃସ୍ତ କରେକଟି ସନାତନ ଚିରମୁନ ସତ୍ୟ ଓ ଉପଲକ୍ଷ ।

କି ତବେ ମେହି ବାଞ୍ଛନୀୟ ପୁରାତନ ଓ ସନାତନ ସତ୍ୟ ? ମେଣ୍ଡଲି ପୁରାତନ ଓ ସନାତନ ସ୍ଵତଃସିଦ୍ଧ । ମାନୁଷେର ଆବିର୍ଭାବେର ସଙ୍ଗେଇ ବୋଧ ହୁଯ ତାଦେର ଜନ୍ମ ହେଁଛେ ; ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଦେଶେ ଦେଶେ ତାରା ମାନୁଷେର ଗଭୀରତମ ନିବିଡ଼ତମ ଉଚ୍ଛତମ ପ୍ରିୟତମ ଆଶା ଓ ଆକାଙ୍କ୍ଷାର ବନ୍ଧ । ଭଗବାନ୍-ଈଶ୍ୱର-ପରମାତ୍ମା, ସତ୍ୟ-ଖତ-ବୃହ୍ତ, ଆନନ୍ଦ-ଅମୃତ, ଚିତ୍ତ-ଆନନ୍ଦ୍ୟ, ଉତ୍ତମ ଜ୍ୟୋତି, ପରା ଶାନ୍ତି—ଏହିସବ ଅତିପରିଚିତ ଜିନିଷଗୁଲିରଇ କଥା ଆମି ବଲଛି । ଏହି

ରବୀନ୍ଦ୍ରମାଥ

ଯତ ଅପାର୍ଥିବ ଅତୀଞ୍ଜିଯ ଅବ୍ୟବହାର୍ୟ ଜିନିଷ ଏରାଇ
ମାନୁଷେର ଚେତନାୟ, ତାର ଯାବତୀୟ ସୃଷ୍ଟିର ମଧ୍ୟେ କି ପିଛନେ,
ପ୍ରକଟ କି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ରଯେଛେ—ଏରାଇ ଗଡ଼େଛେ ମାନୁଷେର
ସୂଦ୍ରାଞ୍ଜଳା ଯାକେ ଆଶ୍ରଯ କରେ ଚଲେଛେ ତାର ଜୀବନଲୀଲା,
ତାତେଇ ପ୍ରୋତ ରଯେଛେ ତାର ପ୍ରକୃତିର ସକଳ ରୂପାୟନ—
ମଣିଗଣାଇବ । ଏହିସବ ପ୍ରାଚୀନ ସତ୍ୟଇ ତାଦେର ପୂର୍ଣ୍ଣ
ଶୁଷ୍ମମା ଓ ପ୍ରଭାୟ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ପରିଷ୍ଫୁଟ, ତିନି ତାଦେର
ସଚେତନ ଓ ଏକନିଷ୍ଠ ପୂଜାରୀ । ବର୍ତ୍ତମାନେର ମାନବଚେତନା
ଯୁଗଧର୍ମବଶତଃ ଯେନ ଏହି ସକଳ ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାତନ ସମ୍ପଦ
ଅଗ୍ରାହ୍ୟ କରେ ଚଲତେ ଚାଯ, ମାୟା ମତିଭ୍ରମ ବଲେ ଘୋଷଣା
କରେ । କେହ ବା ଏଦେର ଗଣନାର ମଧ୍ୟେଇ ଆନେ ନା,
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଦ୍ାସୀନ ଏଦେର ପ୍ରତି; କେହ ବା ଏଦେର ଉପର
ବିଶେଷ ଜୋର ଦେଯ, ବିରୋଧୀ ବିପଞ୍ଜନକ ମାନୁଷେର ଶକ୍ତ
ବଲେ । ତବେ ଉଭୟେରଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଐହିକ ଲୌକିକ ସ୍କୁଲ
ସାମଗ୍ରୀ ଓ ଐଶ୍ୱର୍ୟ, ତାରା ଚାଯ ‘ଇଂଦ୍ର’ର, ‘ପ୍ରେୟେ’ର
ଉପାସନା । ଏ ଧାରା ସମ୍ପ୍ରତି ଆବାର ଏତ ଫୀତ ଓ
ଦୁର୍ବାର ହୟେ ଉଠେଛେ ଯେ ମାନବଜୀତିର ସମଗ୍ରୀ ଚେତନାକେ
ଅଭିଭୂତ କରେ ଗ୍ରାସ କରେ ଫେଲବାର ଉପକ୍ରମ କରେଛେ ।
ବର୍ତ୍ତମାନେର କବି ଓ ଶ୍ରୀ—ଆଧୁନିକ ନାମେ ଯାରା

ବୁଦ୍ଧିଶ୍ରନ୍ଥ

ନିଜେଦେର ଅଭିହିତ କରତେ ଚାନ ତାରା—ଜୋର ଗଲାଯ
ସ୍ପଷ୍ଟଇ ଜାନାଛେନ : ‘ଆମରା ଆକାଶେର ପୂଜାରୀ ନଇ,
ଆମରା ଧୂଲିର ସେବାଇତ—ଆଜ୍ଞାର ନୟ ରତ୍ନମାଂସେର,
ଅନନ୍ତେର ନୟ କ୍ଷଣିକେର, ଆନନ୍ଦେର ଅମୃତେର ନୟ ତୌତ୍ର
ବେଦନାର ଓ ମୃତ୍ୟୁର ନବୀ ଓ କବି ।’

କେବଳ ଲକ୍ଷ୍ୟର ଦିକ ଦିଯେ ନୟ ଉପାୟେର ଦିକ
ଦିଯେଓ, ବଞ୍ଚିର ଦିକ ଦିଯେ ନୟ ରୀତିର ଦିକ ଦିଯେଓ ଏସେହେ
ଅନୁରୂପ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ । ସ୍ଵଭାବେର ମେଜାଜେର
ଧାରାଯ ଦେଖି ଦିଯେଛେ ଏକ ବୃହଃ ବୈନାପ୍ୟ ଓ ବୈପରୀତ୍ୟ ।
ଆଚୀନ ଜୀବନେର ଓ ଶିଳ୍ପେର ଧାରା ଓ ସ୍ମରଣ ଅର୍ଥ ଆଭିଜାତ୍ୟ
—ମହତ୍ୱ, ଗୁରୁତ୍ୱ (ମାଥୁ ଆର୍ନଲ୍ଡେର high seriousness
ସ୍ମରଣ କରା ଯେତେ ପାରେ), ସଂସମ ସାମଞ୍ଜସ୍ତ ସୌଭୟମ୍ୟ,
ଶ୍ରୀ ଓ ହ୍ରୀ । ଆଚୀନେର ଚଲନେ ବଲନେ ଏହି ଗୁଣଗୁଲି
ଫୁଟେ ଉଠେଛେ, ଏଦେର ଛାଡ଼ା ତାର ସୁଷ୍ଟି ନାଇ । ଇଉରୋପେର
ଶିକ୍ଷା-ଦୀକ୍ଷା-ସଭ୍ୟତାର ବନିଯାଦ ଯେ ଗ୍ରୌକୋ-ଲାତିନ
ପ୍ରତିଭା ତା ଠିକ ଏହି ରୀତିକେ ଏକାନ୍ତ କରେ ପ୍ରତିବନ୍ଦ
କରେଛିଲ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଗେ ଆମରା ଓସବ ବଦଳେ ଦିଯେଛି
—ଆଭିଜାତ୍ୟ, ଶ୍ରୀ, ହ୍ରୀର ବାଲାଇ ଆମାଦେର ନାଇ ।
ହେଲେନିକ ଦେବତାକେ ତ ବିସର୍ଜନ ଦିଯେଛିଇ, ହେବ୍ରାଯିକ

ବ୍ରାହ୍ମିନ୍ଦ୍ରାଧ

ଦେବତାଓ ଆର ଆମାଦେର ଈଷ୍ଟ ହତେ ପାରଛେନ ନା—ଆମରା ଏଥିନ ନର୍ଡିକ (Nordic) ଦେବତାର, ଥର ଓ ଓଡ଼ିନେର ପୂଜାରୀ ।

ଫଳତଃ ମନେ ହ୍ୟୁଗ୍ରୋକୋ-ରୋମକ ଜଗତେର ପତନ-କାଲେ ସେ ଅବସ୍ଥା ହ୍ୟେଛିଲ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗେ ଠିକ ସେଇ ରକମଟି ଏକ ଅବସ୍ଥା ଏସେ ଦାଁଡିଯେଛେ । ଇଉରୋପେର ଉତ୍ତରାପଥ ହତେ ବର୍ବରବାହିନୀ ରୋମକ ସାମ୍ରାଜ୍ୟେର ଉପର ଯଥିନ ପ୍ରଲୟପଯୋଧିଜିଲରାଶିର ମତ ଏସେ ଭେଙ୍ଗେ ପଡ଼ିଲ, ତାତେ ଧ୍ୱସେ ଗେଲ ଭେସେ ଗେଲ ପ୍ରାଚୀନେର ଶିକ୍ଷାଦୀକ୍ଷା । ଗ୍ରୌକୋ-ରୋମକ ଆଦର୍ଶ ମାନୁଷକେ ଦିଯେଛିଲ ସେ ଏକଟା ବିଶିଷ୍ଟ ଶୋଭନ ସୁଚାରୁ ଗଡ଼ିନ, ତାର ପରିବର୍ତ୍ତେ ଏସେ ପଡ଼ିଲ ସର୍ବତ୍ର ବିଶ୍ଵଜଳା, ଅଶୋଭନତା, କୁଟୁମ୍ବା—ଚେତନାର କ୍ଷୀଣତର ଦୌନତର ପରିମ୍ବାୟମାନ ଛ୍ୟତି । ଆଭିଜାତ୍ୟେର ପରିବର୍ତ୍ତେ ଦେଖା ଦିଲ ସାଧାରଣ୍ୟେର ଜନତାର ଧର୍ମ—ଅର୍ଥାତ୍ ଚପଲତା ଚକ୍ରଲତା ମୁଖରତା ଶୁଲତା ବ୍ୟାମିଶ୍ରତା, ସଂସମେର ଦାଟେ'ର ଆଞ୍ଚଳିକତାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଲୟ—ତଳା ଥେକେ ଏକଟା ଅଜ୍ଞାନେର ତାମସିକତାର ଆବିର୍ଭାବ, ସାର ଚାପେ ସର୍ବଗଠନ କ୍ରମେ ଫେଟେ ଭେଙେ ଚୂରମାର ହ୍ୟେ ଯେତେ ଥାକେ । ଏହି ଭାବେଇ ସମାଜ ଉତ୍ସମେ ଯାଯ । ଏ କଥା ଠିକ ଗ୍ରୌକୋ-

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ରୋମକ ଶିକ୍ଷାଦୀକ୍ଷା ଭେସେ ଗେଲ ବିନଷ୍ଟ ହଲ ବଟେ, କିନ୍ତୁ ତାର ପରେ ଫଳେ ଏଲ ନୂତନ ଅଭିନବ ଆଧୁନିକ (ଅପେକ୍ଷାକୃତ) ସଂକ୍ଷତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ କଥା, ସେ ନବମୃଷ୍ଟିର ଜନ୍ମ ପ୍ରୟୋଜନ ହୟେଛିଲ କୟେକ ଶତାବ୍ଦୀ—ବିପ୍ଲବେର ଭାଙ୍ଗନେର ଜେର ଶେଷ ହତେ, ତାର ଭୋଗକାଳ ସମାପ୍ତ ହତେ—ତାର ପର, ନୂତନେର ଯଥନ ଗୋଡ଼ାପତ୍ରନ ହଲ ଏବଂ ସତ୍ୟକାରେର ସ୍ଥଷ୍ଟି ସ୍ଵରୂପ ହଲ ତଥନେ ଆବାର ମେହି ପୁରାତନ ଗୁଣ ବା ଧର୍ମେରଇ କାହେ ସେତେ ହଲ, ଯତଇ ନୂତନ ଭାବେ, ଭୋଲ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରେ ହୋକ । ରୋମାନ୍ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଗଡ଼େ ଉଠିଲ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଲ ମାନୁଷ ଯଥନ ଆବାର ଫିରେ ଅର୍ଜନ କରିଲ ଏକଟା ଅନ୍ତରେର ଆଭିଜାତ୍ୟ, ଚଲନେ ବଲନେ ଏକଟା ଶ୍ରୀ ଓ ହୁଈ ।

ଆଧୁନିକ ସର୍ବତୋମୁଖୀ ଭାଙ୍ଗନେର କଲ୍ପିଲ-କୋଲାହଲେର ମଧ୍ୟେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥକେ ଦେଖି ଆଟିଲ ପର୍ବତେର ମତ ଦୀଢ଼ିଯେ ରଯେଛେନ, ତାର ଉଦାତ୍ କଟେ ଧନିତ ତବୁ ପ୍ରାଚୀନେର ପୁରାତନେର ଶ୍ରୀମଦ୍ୟ ହ୍ରୀମଦ୍ୟ ବାଣୀ—ପୁରାଣୀ ପ୍ରଜ୍ଞା । ଆଧୁନିକକେ ଆଧୁନିକ କରେ ତୁଲିତେ ତାର ମତ ବୋଧ ହୟ ଆର କେଉଁ ପାରେ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆଧୁନିକର ଅନ୍ତରାତ୍ମାର ହୃଦ୍ୟି ଦିଯେ ଆଧୁନିକକେ ଗଠନ କରିତେ ତିନି

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

କଥାଯ ଓ କାଜେ ଶିକ୍ଷା ଦିଯେଛେନ । କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଢ଼ିଲ ଆଧୁନିକେର ଚର୍ଚ୍ଚ ବା ଖୋଲସେର ଏକଟା ରଙ୍ଗ ଢଙ୍କକେ ଅତିରିକ୍ତ କରେ ତୋଳା, ତଥନ ତାତେ ତାର ସାଥୀ ଆର ମିଳିଲ ନା । ତଥନ ତିନି ଉପନିଷଦବାର୍ତ୍ତାର ନବୀ ।

ବ୍ରାହ୍ମିଜ୍ଞମାତ୍ର

୨

ଆଧୁନିକତାର ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସାର୍ବଜନୀନତା । ବହୁଳ ଶିକ୍ଷାଦୀକ୍ଷା, ବିଭିନ୍ନ ଦେଶକାଳୁଗତ ବିଚିତ୍ର ଚିନ୍ତାଧାରା ବର୍ତ୍ତମାନ ମାନୁଷେର ଚିତ୍ରେ ଯୁଗପଂ ଅଧିଷ୍ଠିତ, ସଂମିଶ୍ରିତ, ଏତଥାନି ଓ ଏତ ରକମ ଭଙ୍ଗୀତେ—ଇନ୍ଦ୍ରକୃତ୍ୟାକୁପମିଯନ୍ତ୍ୟା ବା—ସେ ତାର ତୁଳନା ଅନ୍ତ କୋନ ଯୁଗେ ଆର ପାଞ୍ଚାଯା ଯାଯନା । ଏ ସାର୍ବଜନୀନତା, ଗୀତୋତ୍ତ୍ଵ ବର୍ଣ୍ଣସଙ୍କରେର ମତ, ହୟେ ପଡ଼େଛେ ବଲା ଯେତେ ପାରେ ‘ସଂସ୍କୃତିସଙ୍କର’ । ଆଧୁନିକ ଦୁଇ-ଏକଜନ କବି ସଙ୍ଗାନେ ଏହି ଆଦର୍ଶେର ରୌତିର ଚର୍ଚା କରେଛେନ, ଫୁଲିଯେ ଫୁଲିଯେ ଦେଖିଯେଛେନ । ଏଜରା ପାଉଡ଼ ତାର କବିତାଯ—ଶୁରଗନ୍ତୀର କବିତାରଇ ମଧ୍ୟ—ଇଂରେଜି ବାକ୍ୟେର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଇତାଲୀୟ, ଗ୍ରୈକ, ଲାତିନ ଲାଇନକେ ଲାଇନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଢୁକିଯେ ଦିଯେଛେନ ; ଏଲିଯଟ ସଂକ୍ରତେର ଦ୍ୱାରାନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୟେଛେନ ; ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ତ ଏକ ରକମ ସାର୍ବ-ଜନୀନ ଭାବାଇ (composite ଓ cosmopolitan) ସୃଷ୍ଟି କରେଛେନ । ଦେଶେ ଦେଶେ ବା ଅତୀତେ ବର୍ତ୍ତମାନେ ଏକଟା ବିନିମୟ ବା ସଂମିଶ୍ରଣ ବ୍ୟାନାଧିକ ପରିମାଣେ ସର୍ବଦାଇ ଆଛେ । ବିଦେଶୀୟ ଗ୍ରେଶ୍ୟ ଆମଦାନି କରା

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

କବିଦେର (এক ଗ୍ରାମ୍ ବା ଲୋକ-କବି ଛାଡ଼ାଇଯତ) ଏକଟା ସ୍ଵଧର୍ମ ବଲଲେଇ ଚଲେ । ମିଲତନ ଇଂରେଜି ଭାଷାଯ ସମଗ୍ରୀ ଲାତିନ ଭାଷାକେ ସାହିତ୍ୟକେ ପ୍ରାୟ ଅନ୍ତଭୁକ୍ତ କରେ ନିଯେଛିଲେନ, ଫରାସୀ ଭାଷାଯ ରଁସାର ଅନୁପ୍ରବେଶ କରାନ ଗ୍ରୀକ ଓ ଇତାଲୀୟ କାବ୍ୟେର ଓ ଭାଷାର ରଙ୍ଗ ଓ ଢଙ୍ଗ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳେ ଏ ରକମ ଛିଲ, ଆଧୁନିକ କାଳେର ତ କଥାଇ ହତେ ପାରେ ନା ; ଆଧୁନିକ କାଳେ ସମସ୍ତ ଜଗନ୍ତ ଓ ମାନବଜାତି ସଥନ ସହଜ ଅବାଧ କ୍ଷିପ୍ର ଗତାଯାତର କଲ୍ୟାଣେ ଏତଥାନି ସଂହତ ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ଗିଯେଛେ (କାଲ ହିସାବେଓ, ଅତୀତେ ନାନା ଶିକ୍ଷା-ଦୀକ୍ଷାର ସଙ୍ଗେ ଆମରା ଏତ ସନିଷ୍ଠ ପରିଚୟ ସ୍ଥାପନ କରେଛି) ଯେ ଏ ଧରଣେର ଆଦାନପ୍ରଦାନ ଓ ସଂମିଶ୍ରଣ ବା ‘ସଙ୍କର’ ଅନିବାର୍ୟ, ସ୍ଵାଭାବିକ । ତବୁ କଥା ଆଛେ ।

ସର୍ବଜନ ଯେମନ ସତ୍ୟ, ବିଶେଷଜନଓ ତେମନି ସତ୍ୟ । ସମସ୍ତିର ସଙ୍ଗେ ବ୍ୟଷ୍ଟି ଓ ଗୋଟୀ ସମାନଭାବେ ସତ୍ୟ ବା ବାସ୍ତବ । ବିଶ୍ଵମାନବତା ରଯେଛେ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶେର ଜାତିର ଭାଷାର ଯେ ପୃଥକ୍ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ୟ ଆଛେ ତା ଅଗ୍ରାହ କରିବାର ନଯ—ଶୁଦ୍ଧ ତାଇ ନଯ ଜୀବନ୍ତ ସୃଷ୍ଟିର ଜଣ୍ଠ ଏ ଜିନିଷଟିର ଉପର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ । ଏସବ କଥା ଏତଥାନି ବଲବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହି ଯେ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ପ୍ରତିଭା ସେଇ ସନ୍ଧିଷ୍ଠଳ, ସେଇ ମାଧ୍ୟମିକ ଶ୍ରିତ—golden mean—ଆବିକ୍ଷାର କରତେ ପେରେଛେ—ବିନା ଆୟାସେ, ଅବହେଲାୟ, ସ୍ଵତଃକୃତ ସ୍ଵାଭାବିକ ପ୍ରେରଣାର ବଶେ—ଯେଥାନେ ମାନବଚେତନାର ଏହି ଦୁଟି ପ୍ରାନ୍ତ ଅପୂର୍ବ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଲାଭ କରେଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟକେ କତଥାନି ଆଧୁନିକ ଓ ବିଶ୍ୱଜନୀନ କରେ ତୁଳେଛେ—ଏହି ଦିକ୍ ଦିଯେ ତାର ଶୃଷ୍ଟିକେ ବିଚାର ବିଶ୍ଳେଷ କରେ ଅନେକେ ଏକ ସମୟେ ତାର ବିରତକେ ରାଯ ଦିଯେଛିଲେନ ; ଗୋଡ଼ା ଗୌଡ଼ୀୟପାତ୍ରୀରା ତାକେ ବାଂଲାୟ ଫେରଙ୍ଗ-ସାହିତ୍ୟେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ବଲେ ବିବେଚନା କରନେ । ଅବଶ୍ୟ ଇଉରୋପୀୟ ହାବତାବ ରବୀନ୍ଦ୍ରସାହିତ୍ୟ ରଯେଛେ ରାଶି ରାଶି—ଚିନ୍ତା ବା ବିଚାରଗତ ମିଦ୍ଦାନ୍ତ ଛାଡ଼ାଓ ତିନି ତାର ଅନୁଭବ ଉପଲବ୍ଧିର ସେ ରୂପାବଳୀ ଶୃଷ୍ଟି କରେଛେ, ତିନି ସେ ଏକଟା ଜଗଃ (ବା mythology) ରଚନା କରେଛେ ତାର ଉପାଦାନ ଅନେକ ପରିମାଣେ ଏମେହେ ଇଉରୋପୀୟ ଶିକ୍ଷା-ଦୀକ୍ଷା-ମଂଙ୍କତି ହତେ । କିନ୍ତୁ ଜାତୀୟ ପ୍ରତିଭାର ସଙ୍ଗେ ତିନି ଏ ସକଳ ଏମନ ମିଲିଯେ ଏକାଭୂତ କରେ ଧରେଛେ ସେ ତାଦେର ପରଦେଶୀ ପରଧର୍ମୀ ବଲେ ଆର ଅନୁଭବ ହ୍ୟ ନା, ତାଦେର ପୃଥକ୍ କରେ ଆବିକ୍ଷାର କରାଓ ସବ ସମୟ ସହଜ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

হয় না। বিশ্বমানবের বা বিশ্বসাহিত্যের সঙ্গে সমচিত্ত
হয়েও বঙ্গীয় বৈশিষ্ট্য তাঁর মধ্যে অটুট রয়েছে—বঙ্গীয়
কবিপ্রতিভার কেন্দ্রকে ধরেই তাঁর কাব্যসৃষ্টির পরিধি
বিস্তৃত—সে পরিধি যত্ত দূরেই চলে যাক না, সেই
অন্তঃপুরুষের কেন্দ্রই সেই পরিধিকে নিয়ন্ত্রিত করেছে।

বাংলার সাহিত্য বা রসসৃষ্টিতে আজকাল
উৎকেন্দ্রতার ঘথেষ্ট পরিচয় পাওয়া যায় এবং তার
মাত্রা দিন দিন বর্দ্ধিত হয়ে, ভয়াবহ হয়ে উঠেছে।
ইংরেজের ইউরোপের শিল্পসৃষ্টির সঙ্গে প্রথম সংস্পর্শের
যুগে আমাদের জীবনে ও সাহিত্যে যে একটা উন্মাদকতা
ও উৎকেন্দ্রতা দেখা দিয়েছিল, রবীন্দ্রনাথের মধ্যেই তা
একটা শান্ত সামঞ্জস্যপূর্ণ সুষ্ঠু পরিণতি লাভ করে।
আজ আবার আরও গভীরতর ব্যাপকতর এক
উন্মাদকতা ও উৎকেন্দ্রতা দেখা দিয়াছে। সকল মানুষ,
যাবতীয় জনসভ্য, বিবিধ শিক্ষাদীক্ষাকে আমরা
আলিঙ্গন দিতে উন্মুখ ও ব্যাকুল। আধুনিকেরা এই
একটি আদর্শের রীতির ঢঙের একমুখী ধারায় চলবার
রোকে ভুলে গেছেন বিশেষ ভাষা সাহিত্য শিক্ষাদীক্ষার
যে অন্তঃপুরুষ তাঁর স্থিতির কথা। এ বস্তু অতি সুস্মা,

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ, ଏର ପରିଧି ଯେ କୋଥାଯ କତ ଦୂରେ ଗିଯେ
ଥାମତେ ପାରେ ତାର ନିୟମଓ କିଛୁ ନାହିଁ । ତବୁଓ ସୀମା
ଓ ସୀମାନା ଏକଟା ଆଛେ—ଯାର ଏଦିକେର ସୃଷ୍ଟି ହଲ
ଜୀବନ୍ତ ସ୍ଵାଭାବିକ, ଅପର ଦୃକେ ତା କୃତିମ ଅନୁକରଣ
ମାତ୍ର । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ଏକଟା ଗଭୀର ରସବୋଧ, ଏକଟା
ସୂର୍ଯ୍ୟ ମାତ୍ରାଜ୍ଞାନ ଏହି ସୀମା ଓ ସୀମାନାର ଅବ୍ୟର୍ଥ ସନ୍ଧାନ
ଅତି ସହଜେଇ ଦିତେ ପେରେଛେ । ଏକ ବିଶ୍ୱମୁଖୀ ବିଶ୍ୱ-
ପ୍ରେମମୟ ପ୍ରେରଣା ତାର ଅନ୍ତରାତ୍ମାର ପରିଧିକେ ପ୍ରସାରିତ
କରେ କରେ ବହୁ ଦୂରେ ଚଲେ ଗିଯେଛେ, ଯତ ଦୂର ସନ୍ତ୍ଵବ, ଅଥଚ
ଅନ୍ତରାତ୍ମାର ଶୂତ୍ରକେ କେଟେ ଉଧାଓ ହେୟ ଯାଯ ନାହିଁ ।
ତାର କବିଚିତ୍ର ବୈଦିକ ଋଷିର ମତନାହିଁ ବଲଛେ ଯେନ—

ଯତେ ବିଶ୍ୱମିଦଃ ଜଗନ୍ମନୋ ଜଗାମ ଦୂରକମ୍ ।

ତତ୍ ଆବର୍ତ୍ତ୍ୟାମସୌହ—*

ତୋମାର ଯେ ମନ ଏହି ସାରା ବିଶ୍ୱର ମଧ୍ୟେ ଶୁଦ୍ଧରେର ପାରେ
ଚଲେ ଗିଯେଛେ, ତାକେ ଆମରା ଏହି ଏଥାନେ ଆବାର
ଫିରିଯେ ଏନେଛି ।

ନୃତନ ଯୁଗେ ନୃତନ ଜଗତେ ନୃତନ ସୃଷ୍ଟିର ଅବସର ଓ
ପ୍ରୟୋଜନ ନିଶ୍ଚଯାଇ ଆଛେ । କିନ୍ତୁ ଏମନ କତକଣ୍ଠି

* ବର୍ଷାନ୍ତର, ୧୦-୧୮-୧୦

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

সত্য আছ যা চিরস্তন সনাতন, নৃতনের মোহে তাদের
অবজ্ঞা করা ও প্রতাখ্যান করা অর্থ জীবনের সৃষ্টির
মূল উচ্ছেদ করা। অতীত জগতের শ্রী ও হুৰীর কথা
বলেছি—তারা হল সর্বাঙ্গসৃষ্টি সম্যক্ষৃষ্টিব আবহাওয়া।
শ্রী ও হুৰীর অর্থ ই হল মাত্রাবোধ। বর্তমান যুগে ঠিক
এই দুটি জিনিষকেই আমরা বিসর্জন দিয়ে ফেলেছি—
জীবনে ও শিল্পরচনায় (স্মরণ করা যায় ‘দাদা’ Dada-
তন্ত্রীদের কথা)। কিন্তু ফিরে ও-দুটির আশ্রয়ে
আসতেই হবে—যদি সত্যকার সৃষ্টি কিছু আমাদের
প্রয়াসের লক্ষ্য হয়। ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ আৱ কিছু হন বা
না-হন তিনি শ্রী ও হুৰী জাগ্রত্ জ্বলস্ত বিগ্রহ।

শ্রী ও হুৰী আবার যখন একটা অবয়ব গ্রহণ করে,
অনন্তের অসীমের প্রভাও যদি তার মধ্যে শুট হয়
তবুও, তখন তাকে একটা দেশকালপাত্রের মধ্যে সসীম
বৈশিষ্ট্য অবলম্বন করতে হয়। এই বিশিষ্ট আকারের
সুষীম সৌন্দর্য, রূপনৈপুণ্য সৃষ্টির ও শিল্পের এক
চিরস্তন সত্য। ভগবান् সর্বব্যাপী সর্বময় সর্বাতীত
হলেও যেমন আবার মানুষী তন্মু গ্রহণ করেন—সেই
রকম। একত্ব সত্য বটে, কিন্তু একাকার নয়।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆମାଦେର ଆଜକାଲେର ଚେତନା ବହୁମୂଳୀ ବହୁଳ ହୟେ
ଗିଯେଛେ, ଏକତ୍ରକେ ରକ୍ଷା କରତେ ପାରେ ନାହିଁ । ଯେ
ଏକତ୍ର ଏକାକାର ନୟ ଅଥଚ ବହୁଳକେ ସୁଧୀମତୀ ଦିଯେ ଧାରଣ
କରେଛେ ତାର ନାମ ଏକକ୍ୟ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଜ୍ଞାନେର ଦିକ୍ ଦିଯେ ହୟତ ବୈଦାନ୍ତିକ
କିନ୍ତୁ ଅନୁଭବେର, ଚିତ୍ରରାଗେର, ରସବୈଦକ୍ଷେଯର ଦିକ୍ ଦିଯେ
ହଲେନ—ବଲା ଯେତେ ପାରେ pagan—ମୂର୍ତ୍ତି-ଉପାସକ ।
ତାର ଅନୁଶେଷତନାର ଏହି ଭାବଟିଇ ତାକେ ଅତିମାତ୍ରା
ଥିକେ ରକ୍ଷା କରେଛେ—ସତହି ତିନି ଗତିପଦ୍ଧି ହୋନ ନା,
ଚଞ୍ଚଲେର ମଧ୍ୟେ ସ୍ଥାଗୁ ଯେ ବଞ୍ଚ, ତାର ସଙ୍ଗେ ତାର ନିତ୍ୟ
ସଂଯୋଗ ବଜାୟ ରେଖେଛେ ।

ପ୍ରକାଶ, ୧୩୪୮

রবীন্দ্রনাথের ভাষা

বাংলা ভাষা যদি জগতের ভাষা হয়ে থাকে, অর্থাৎ তার প্রাদেশিক উপভাষাগত গড়ন-চলন অতিক্রম করে যদি বিশ্বের মুখ্য কয়টি ভাষার মধ্যে স্থান পেয়ে থাকে, তবে তার মূলে রয়েছেন রবীন্দ্রনাথ। আজ আমাদের হাতে ভাষাটির গ্রিশ্য এত সহজ ও স্বাভাবিক হয়ে গিয়েছে যে আমরা হঠাৎ হৃদয়ঙ্গম করতে পারি না যে রবীন্দ্রনাথের অঙ্গশতাদীব্যাপী অফুরন্ত বিপুল সৃষ্টির পূর্বে তার ঠিক সে রূপ বা অবস্থা ছিল না। আমি সাহিত্যের কথা বলছি না, আমি বলছি কেবল ভাষার শব্দসম্ভারের, বাক্যের, বাক্যগঠনের, ছন্দোবন্ধের বৈচিত্র্যের কথা। ভাষার সামর্দ্ধের পরিচয় তার প্রকাশ ক্ষমতায়—কত বিভিন্ন রকমের কথা সে ব্যক্ত করতে পারে এবং কত যথাযথভাবে, তার উপরে। বাংলার ক্রমোন্নতিধারায় বঙ্গিমচন্দ্র একটি প্রধান ও গোড়াকার পৈঠ। কিন্তু বঙ্গিমের সময়ে বঙ্গভাষার ছিল কৈশোর মাত্র—অত্যধিক পক্ষে, প্রথম ঘোবন—তার গঠন তার গতিবিধি ছিল অনেকখানি সঙ্কীর্ণ, পরীক্ষামূলক,

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଅନିଶ୍ଚଯତାସଙ୍କୁଳ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ମେଥାନେ ଏଣେ ଦିଯେଛେନ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୌବନ, ପରିଣତ ସାମର୍ଥ୍ୟ, ନିଃସନ୍ଦେହତା, ବହୁଲ ବିଚିତ୍ର ପ୍ରତିଭା । ବଞ୍ଜଭାବାର ବ୍ରଦ୍ଧି ଓ ବିକାଶେର ଏଥନେ ଶେଷ ହ୍ୟନି, ଏଥନେ ସେ କାଜ ସମାନ୍ତ୍ର ଜୋରେ ଚଲେଛେ, ତାଇ ପ୍ରୋତ୍ତାର ସୁପରିପକ୍ଷତାର କଥା ବଲଲାମ ନା । ବକ୍ଷିମେର ଯୁଗ ଅବଧି ଇଉରୋପୀୟ ବା ଆଧୁନିକ ଭାବଭଙ୍ଗୀର ପ୍ରକାଶ ବାଂଲାଯ ଅନେକଥାନି ଦୁଷ୍କର ଛିଲ, ତାତେ ଥେକେ ଯେତ ଏକଟା କଷ୍ଟକଲ୍ପନା, ଆଡ଼ିଟା (ଉଦାହରଣ, ଅକ୍ଷୟକୁମାର ଦତ୍ତେର ‘ବାହୁବଳୀର ସହିତ ମାନବପ୍ରକୃତିର ସମସ୍ତ ବିଚାର’) । ବକ୍ଷିମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଏ ଧାରାଟି ସହଜ ଶୁଗମ କରେ ତୋଲବାର ସ୍ମୃତି ଧରେ ଦିଯେଛିଲେନ—ତବେ ତା’ଓ କେବଳ ସୂତ୍ରପାତ । କିନ୍ତୁ ଆଜକାଳ ? ଇଉରୋପ-ଆମେରିକାର ତ କଥାଇ ନାହିଁ, ଫିନଲଣ୍ଡ-ଗ୍ରୀନଲଣ୍ଡ କି ବାସୁଟୋ-ଜୁଲୁର କଥା ଅଥବା ସୁପ୍ରାଚୀନ ମିଶର-ବାବିଲନେର କଥା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସହଜେ ଓ ସମ୍ୟକ ପ୍ରକାଶ କରିବାର କ୍ଷମତା ବାଂଲାର ହ୍ୟେଛେ । ଏହି ଯେ ବିପୁଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ ବା ବିବର୍ତ୍ତନ ତାର ପ୍ରଧାନ ହେତୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ପ୍ରାୟ ଅସ୍ଟନସ୍ଟନପଟୀଯୀ ବାକ୍‌ପ୍ରତିଭା— ସାକ୍ଷାତ୍କାରବେ ଏବଂ ତାର ବେଶୀ ଅସାକ୍ଷାତ୍କାରବେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରଭାବେ ମେ ପ୍ରତିଭା । ଏ କାଜଟି କରେ ତୁଲେଛେ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ କତ୍ଯେ ନୂତନ ଶବ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି କରେଛେ, ତାର ଏକଟି ତାଲିକା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରଲେ ଖୁବଇ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ ହୟ । ପୁରାତନ ଅର୍ଥାଂ ଅଭିଧାନଗତ କତ ଶବ୍ଦ ତିନି ସଚଳ ସଜୀବ ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକ କରେ ଦିଯେଛେ, ଆବାର କେବଳମାତ୍ର ମୌଖିକ ଉପଭାଷାର କତ ଶବ୍ଦ ତିନି ସାହିତ୍ୟକ ପଦବୀତେ ଉନ୍ନାତ କରେ ଧରେଛେ ତାର ପରିମାଣ କମ ନାହିଁ । ତା ଛାଡ଼ା, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଶବ୍ଦଚଯନେ ଏକ ବିଶେଷତ ଆଛେ—ତାତେ ତାର ସୃଷ୍ଟିପ୍ରତିଭାର ସ୍ଵରୂପଟି ଫୁଟେ ଉଠେଛେ । ପ୍ରଥମତ, ତାର ଶବ୍ଦ ସବ ମନେ ହୟ ଯେନ ବାଂଲାର ପ୍ରାଣ ହତେ ମର୍ମ ହତେ ଉଂସାରିତ—ପଣ୍ଡିତର ବୈଯାକରଣିକେର ନିର୍ମିତ ନିଭୂଲ ସାଧୁ ବର୍ଣ୍ଣମଣ୍ଡିର ଜଡ଼ଭୁବ ସେଥାନେ ନାହିଁ, ଅନ୍ତ ଦିକେ ଆବାର ନାହିଁ ତାତେ ସକଳ ବିଧିନିଷେଧ-ବିରୋଧୀ ଖାମ-ଖେଯାଲୀର ଉନ୍ନଟିତା ବା କୃତ୍ରିମତା—ଏମନ ସ୍ଵାଭାବିକ ସରଳ, ଭାଷାର ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣର ଗଡ଼ନ-ଚଲନେର ସଙ୍ଗେ ଏମନ ତାରା ମିଳେ-ମିଶେ ଖାପ ଖେଯେ ଯାଯା । ଦ୍ୱିତୀୟ ହଲ, ଶବ୍ଦେର ସୁଷମା ଓ ଲାଲିତ୍ୟ । ଶବ୍ଦେର ସହଜ ପ୍ରକାଶ-ସାମର୍ଥ୍ୟ ଥାକା ଚାଇ—ତାର ହେୟା ଚାଇ ସଜୀବ ପ୍ରାଣବନ୍ତ —ଆରା ହେୟା ଚାଇ ସୁନ୍ଦର ଓ ମଧୁର । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଶବ୍ଦକୋଷେ ଏହି ତିନଟି ଗୁଣଟି ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାୟ ବର୍ତ୍ତମାନ । ଅନ୍ତ ଦିକେ, ତାର ଭାଷାଯ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଅସୁନ୍ଦର, ନିର୍ଜୀବ, ଆଡ଼ିଷ୍ଟ, ହର୍ବଲ, କର୍କଶ, ଶ୍ରୁତିକଠୋର
ବଲେ କିଛୁ ନାହି—ସତ୍ୟଟି ତାର ଭାଷା ସର୍ବତୋଭାବେ
ଆମୟୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀମୟୀ ତିଲୋଭମ—

ସୌମ୍ୟା ସୌମ୍ୟତରାଣେସୌମ୍ୟେଭ୍ୟସ୍ତୁତିଶୁନ୍ଦରୀ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବାକ୍ତଦେବୀ ଶୁନ୍ଦରେ ଶୁଷ୍ମୀମତାର
ପାରିପାଟ୍ୟେର ପରାକାର୍ତ୍ତା । ବଞ୍ଚିମେର ଭାଷା ଓ ଶୁନ୍ଦର ଓ
ଆମୟ—ତା ପୁରୁଷାଳୀ ନୟ, ତାଓ ରମଣୀୟ ତବେ ତାତେ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମତ ଏତଥାନି ରମଣୀୟତା ମଧୁରତା, ଲାଲିତ୍ୟ
କମନୀୟତା ନାହି । ତା ଛାଡ଼ା ପ୍ରାଚୁର୍ୟ ଓ ଐଶ୍ୱର୍ୟଓ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବିଶେଷତା । ବଞ୍ଚିମ ଶରଳ ଶୋଭନ ଏବଂ ସ୍ଵଚ୍ଛ
—ତାତେ ରଯେଛେ ଘାକେ ବଲେ କ୍ଲାସିକେର ଶାଲୀନତା ସଂୟମ
ସ୍ଥିରତା ଓ ସ୍ପଷ୍ଟତା । ବଞ୍ଚିମ ଶ୍ମରଣ କରିଯେ ଦେନ ଫରାସୀ
ଭାଷାର କଥା—ରାସୀନ ବା ଭଲତେଯାରେର ଫରାସୀ ଭାଷା ।
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ପ୍ରକୃତିତେ, ଆବହାୟାୟ ପାଇ ରୋମାଣ୍ଟିକେର
ଚିତ୍ରଫୁଟି—ତାଇ ତାର ଭଙ୍ଗିର ଲକ୍ଷଣ ଝାଜୁତା ତତଥାନି
ନୟ ଯତଥାନି କାଳତା, ସ୍ଵଚ୍ଛତା ତତଥାନି ନୟ ଯତଥାନି
ବର୍ଣ୍ଣବିଲାସ, ସାରଳ୍ୟ ନୟ ସାଲକ୍ଷାରିତା । ଚିନ୍ତାର ଭାବେର
ଅନୁଭାବେର କତ ରକମାରି ଗମକ ପ୍ରତିଧିବନି ତାର ଭାଷା
ଶୁଣିଲେଇର ମତ ପ୍ରତି ପଦେ ଚାରିଦିକେ ଛଡିଯେ ଚଲେଛେ ।

ବୌଦ୍ଧନାଥ

ବ୍ୟଞ୍ଜନାବ ସୂକ୍ଷମତା, ବକ୍ରୋତ୍ତିର ରେଶ, ଚଲନେର ଲୀଲାଯିତ ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟ ଆମାଦିଗକେ ଆର-ଏକ ଜଗତେର ଛୟାରେ ପ୍ରତିନିଯିତ ନିଯେ ଚଲେ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେର ବିଚାରବିତକେର, ଯୁକ୍ତିର ଯେ ଧାରା ଓ ଧରଣ ତାତେ ବୌଦ୍ଧନାଥେର ରଚନାରୀତି ଗଠିତ ବା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୟ ନି । ସ୍ପର୍ଶାଲୁ ଚିତ୍ରେ, ତୀର୍ତ୍ତ ବୋଧଶକ୍ତିର, ନିବିଡ଼ ଉନ୍ମୁଖୀ ଆଦର୍ଶପ୍ରିୟତାର ଯେ ସହଜାତ ବିବେକ ବା ଆକର୍ଷଣ-ବିକର୍ଷଣ ତା'ଇ ଦିଯେଛେ ତାର ଭାଷାର ଗଡ଼ନ ଓ ଗତି । ତକ୍ରବୁଦ୍ଧ ବା ଯୁକ୍ତି ଏଥାନେ ତାର ପୃଥକ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ନିଯେ ଦ୍ବାଢ଼ାଯ ନି—ସେ ଜିନିଯ ଏକ ସବସ ପ୍ରାଣେର ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବେର ଯେନ ପରୋକ୍ଷ ଫୁରଣ । ଦୃଢ଼ଗ୍ରହି, ଗାଢ଼ବନ୍ଧ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ପ୍ରସନ୍ନ ହୃଦୟର ଅବକାଶ ବା ପ୍ରୟୋଜନ ଏ ଭାଷାର ତେମନ ନାହି—ତାର ପ୍ରୟୋଜନ ଆବେଗ, ବେଗ, ଧାର—ଏ ଯେନ ବୌଦ୍ଧନାଥେର ନିଜେରଇ ଶୁରସଭାତଳେ ନୃତ୍ୟ କରେଚଲେ ଯେ ବିଲୋଲହିଲୋଲ ଉର୍ବରଶୀ ତାରଇ ପାଯେର ଛନ୍ଦ ।

କିନ୍ତୁ ତାଇ ସଲେ ଉଚ୍ଛ୍ଵସିତ, କେବଳଇ ଭାବାବେଗ-ଫେନିଲ ଏ ଭାଷା ନୟ—ଏଥାନେଓ ଆଛେ ବଁଧନ, ସଂୟମ ; ବଁଧନ ସଂୟମ ଛାଡ଼ା ଭାଷାର ପାରିପାଟ୍ୟ ସୌଷ୍ଠବ କଥନଓ ଆସତେ ପାରେ ନା । ତବେ ସେ ବଁଧନ ଏଥାନେ ନିର୍ଭର କରେ ଲୀଲାଯିତ ଗତିର ଆପନ ଛନ୍ଦେର ଉପର—ତାର ଯତି, ତାର

বৰৌদ্ধনাথ

নিজস্ব পদক্ষেপের মাপের উপর। ক্লাসিক-রীতিতে
প্রতিফলিত বুদ্ধির স্বচ্ছতা, যুক্তির বাধন ও দৃঢ়তা,
প্রমাণ-ক্রমের নিরাভরণতা (যথা, ম্যাথ আর্নল্ড),
কিন্তু আমাদের কবির রচনায়, কবির গঢ় রচনাতেও
দেখা দেয়, বুদ্ধির লজিক হয়ত নয়, কিন্তু অনুভবের
লজিক—এ লজিক আরও জীবন্ত সচল।

বাংলার তৃতীয় যে ভাষা-শিল্পী—আমি বলছি
শরৎচন্দ্রের কথা—তার সঙ্গে বৰৌদ্ধনাথের বৈকল্প্য
আমরা এখানে লক্ষ্য করিতে পারি। শরৎচন্দ্রের
ভাষা বক্ষিমের মতই ঝজু স্বচ্ছ সরল—তবে বক্ষিম সব
সময়ে মণি অলঙ্কার অপচন্দ করেন না—কিন্তু
শরৎচন্দ্র একান্ত নিরাভরণ। কিন্তু এই নিরাভরণতার
হেতু তার যুক্তিত্ত্বতা নয়—হেতু, তিনি দৈনন্দিন
ভাষা, সাধারণের ভাষা, সকলের সহজ মুখের ভাষার
হাচে ঢেলে তার ভাষা গড়েছেন, তবে তাকে মেজে
ঘষে পরিষ্কার করে ব্যবহারে তক্তকে করে নিয়েছেন।
স্পষ্টতা ঝজুতা সত্ত্বেও বক্ষিমের হল গুগীজনের ভাষা—
নাগরিক বা পৌর ভাষা; শরৎচন্দ্রের বলা যেতে পারে
'গ্রামিক' (গ্রামা বলা দোষ হবে) বা জানপদ ভাষা।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତବେ ଶର୍ଚ୍ଛନ୍ଦେର ସଙ୍ଗେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ସାଦୃଶ୍ୟ ଏହିଥାନେ
ସେ ଉତ୍ତଯେର ଭାଷାଇ ଗତିମାନ, ଏମନ କି ଥର ଗତିମାନ,
ବେଗମୟ, ଏମନ କି ତୌର ବେଗମୟ । ଯଦିଓ ଗତିର
ଭଞ୍ଜିତେ ବୈସାଦୃଶ୍ୟ ରଯେଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଭାଷା ଦ୍ରତ୍ତ
ଚଲେଛେ ବଟେ କିନ୍ତୁ ଏଁକେବେଂକେ, ଏଦିକ-ସେଦିକ
ସୁରେଫିରେ, ଆଶେପାଶେ ଦେଖେ ଶୁଣେ, ଅଫୁରନ୍ତ ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟ
ବନ୍ଧୁବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରତେ କରତେ, କୌତୁଳ୍ୟର ବଳକ
ଛଡ଼ାତେ ଛଡ଼ାତେ—ତାତେ ଫୁଟେ ଉଠେଛେ ଆଲ୍ପନାର
ଲୀଲାଯିତ ରେଖାବଳୀ । ଶର୍ଚ୍ଛନ୍ଦ ଚଲେନ ସୋଜା ତାର
ଲକ୍ଷ୍ୟ—ଜ୍ୟାମିତିକ ସରଳ ରେଖାଯ ହୟତ ନୟ—ତାର ପଥ
ଈଷଂ ବନ୍ଦ—ବୃତ୍ତାଭାସ—ତୌରମାର୍ଗେର ମତ । ଏବଂ ଏ
ବନ୍ଦତା ଏମେହେ ଆବେଗେର ଅନ୍ତମୁଖୀ ଗାଢ଼ତା ଓ ତୌରତାର
ଚାପେ । ଦାମାକ୍ଷାସ ଇମ୍ପାତେର ମତ ତା ଶାଣିତ କ୍ଷୁରଧାର,
ନମନୀୟ ଅଥଚ ସୁଦୃଢ଼ । ବଲା ଯେତେ ପାରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର
ଗତି ହଲ ବାରଣାର—ବହଲ ଧବନିତେ ବିଚିତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ ତା
ସମ୍ମନ୍ଦ୍ର । ଶର୍ଚ୍ଛନ୍ଦେର ହଲ ନିଃଶବ୍ଦେ ଆକାଶଚାରୀ ଲଘୁପକ୍ଷ
ପାଥୀର ଗତି । ବକ୍ଷିମେର ମଧ୍ୟେ ଆମରା ପାଇ ପ୍ରଶାନ୍ତ
ପ୍ରସାଦଗୁଣ, ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ପାରିପାଟ୍ୟ—ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ କାରୁ-
କାର୍ଯ୍ୟବଲ୍ୟିତ ବୈଦନ୍ଧ୍ୟ—ଶର୍ଚ୍ଛନ୍ଦେ ସବେଗ ସାରଲ୍ୟ ।

রবীন্দ্রনাথ

রবীন্দ্রনাথের অলঙ্কারিতার কথা আমি বলছি। কিন্তু মনে রাখতে হবে এ অলঙ্কার স্তুল ভূষণ আদৌ নয়। দ্রাবিড়ী প্রসাধনের গুরুত্বার এখানে অগুমাত্র নাই—আধুনিক গহনার মৃত তা হালকা পাতলা ; সোনার তার পিটিয়ে অতি সরু করে তবে তা দিয়ে যেন বহুভঙ্গ লতাপাতা কাটা হয়েছে—এ কারুতা হল চারুতা। কারণ তার কাজ সূক্ষ্ম মিহি চিকিৎসা, তাতে বাহু আড়ম্বর, স্তুল হস্তের অবলেপ নাই—অঙ্গে অঙ্গে তার রয়েছে সৌকুমার্য্য, বলয়িত লাস্তু।

আজ বাংলা ভাষা নিত্য নৃতন সৃষ্টির জন্য উন্মুখী উদ্ব্যগ্র। অনেক নব সেবকের হাতে সে যে উন্মার্গগামী হয়ে পড়বে, তাও স্বাভাবিক। এদিক দিয়ে রবীন্দ্রনাথের উদাহরণটি সম্মুখে ও স্মরণে রাখা একান্ত প্রয়োজন—তাঁর অনুকরণ বা অনুসরণ করবার প্রবৃত্তি যদি না-ই থাকে। রবীন্দ্রনাথও বহু নবসৃষ্টি করেছেন— এমন কি অতি-আধুনিক ধারাতেও নেমে গিয়েছেন, কিন্তু তাঁর বৈশিষ্ট্য ও শক্তি এইখানে যে তিনি কথন যথাযোগ্যের, সুন্দরের সীমানা অতিক্রম করে যান নি—পরন্তু যেখানেই বা যত দূরই গিয়ে থাকুন সে

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

সমস্ত সুন্দরেরই এলাকাভূক্ত করে নিয়েছেন। শ্রীহীনতা
নিরর্থকতা তাঁর কোন প্রয়াসে এসে দেখা দেয় নি।
নৃতনের অভিনবের ধারায় চলে তিনি সর্বত্র সুন্দরের
সোষ্ঠবের সার্থকতারই প্রতিষ্ঠা করে গিয়েছেন। তাঁর
অন্তরাঞ্চাকেই তিনি প্রকাশ করে ধরেছেন।

প্ৰবাসী, ১৩৪৩

দূরের যাত্রী রবীন্দ্রনাথ

রবীন্দ্রনাথে—তাঁর জীবনে, তাঁর শিল্পস্থিতে, বিশেষভাবে তাঁর কাব্যে—রূপ নিয়েছে যে জিনিষটি তা হল আমরা যাকে বলি আশ্পৃহা, অভৌপ্সা—অন্তঃপুরুষের নিভৃত এক উদ্ধিমুখী আবেগ ও আকাঙ্ক্ষা । সাধারণের মোটা ভাষায় তাকে বলা যায় ভগবানের দিকে টান, দার্শনিকের পরিভাষায় তার নাম আধ্যাত্মিক জিজ্ঞাসা । কিন্তু রবীন্দ্রনাথ কবি, রবীন্দ্রনাথ আধুনিক—এই প্রাচীনতর নামরূপ বা সংজ্ঞার ছাঁচে তাঁকে হবহু ঢালা যাবে না । ফলতঃ তাঁর চেতনার গুণবৈশিষ্ট্যই হল লক্ষ্যকে আদর্শকে গন্তব্যকে ইষ্টকে যথাসন্তুষ্ট তাপরিচ্ছিন্ন অনিব্যবচনীয় করে রাখা । নির্দিষ্ট স্পষ্ট করে ধরা অর্থ সীমাবদ্ধ করা, স্থূল ও স্থানু করে তোলা । তাই যে বস্তর উপাসক পূজারী প্রেমিক তিনি তার নামকরণ করতে গিয়ে ভাষায় যে কথা যত ব্যাপক যত অবিশেষ ও অস্পষ্ট সেগুলি ব্যবহার করেছেন—অসীম অনন্ত অরূপ অমূর্ত । ইষ্ট যদি মৃত্ত

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ହେଁ ଦେଖା ଦିଲ ତବେ ସାଧକେର ସାଧନାରୁ ସାଙ୍ଗ ହଲ,
ଇଷ୍ଟଓ ଆର ଇଷ୍ଟ ରହିଲ ନା । କିନ୍ତୁ ଆବାର ତାଇ ବଲେ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଇଷ୍ଟ ଯେ ଉପନିଷଦେର—

ଅଶବ୍ଦମ୍ପର୍ଣ୍ଣମୁକୁପମବ୍ୟୟঃ

ତା ନଯ । ତାର କାମ୍ୟ ହଲ ଉପନିଷଦେର ଆର-ଏକ ଉପଲକ୍ଷ
ରୂପଃ ରୂପଃ ପ୍ରତିରୂପୋ ସତ୍ୱ
କିମ୍ବା—

ଅଶରୀରଃ ଶରୀରେଷନବସ୍ତେଷବସ୍ତିତମ্

ମେହି ପରମ ସତ୍ୟର କୋନାଇ ରୂପ ନାହିଁ ବଲେ ଯେ ତିନି
ଅରୂପ—ତା ନଯ ; ତିନି ଅରୂପ, କାରଣ ତାର ରୂପେର
ସୌମ୍ୟ ନାହିଁ, କୋନ ବିଶେଷ ରୂପେର ମଧ୍ୟେ ଏସେ ନିଃଶେଷ
ଧରା ଦେନ ନା । ତିନି କେବଳ ଅସୌମ୍ୟ ଅନୁଭ୍ଵ ନନ, ତିନି
ହଲେନ ଆନନ୍ଦଃ ଅମୃତଃ, ତିନି ହଲେନ ପ୍ରେୟ । ମେହି ପ୍ରିୟ
ରଯେଛେନ ସକଳ ରୂପେର ଆଡ଼ାଲେ, ରୂପେର ଭିତର ଦିଯେ କଥନ
ଦେଖା ଯାଯି କି ନା-ଯାଯି ବଲା ଯାଯି ନା—ଏହି ରକମେହି ତିନି
ମାନବ-ଆତ୍ମାକେ ନିରାନ୍ତର ତାର ଦିକେ ଆକୃଷ୍ଟ କରେ
ଚଲେଛେ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ତାର ଇଷ୍ଟକେ ଚାକ୍ଷୁଯ ଦେଖେନ ନାହିଁ—
ନିର୍ଣ୍ଣିମେଷ ଦୃଷ୍ଟିତେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରେନ ନାହିଁ, କରତେ ଚାନ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ନାହି—ତାକେ ଦୂରେ ରେଖେ, ଆବଡାଳ କରେ, ତାକେ ଅଜସ୍ର
ଭାବେ ଭଙ୍ଗିମାୟ ନାମେ କୁପେ ରଙ୍ଗେ ଛନ୍ଦେ ଆଭାସେ ଇଞ୍ଜିତେ
କୁହେଲିମଯ ରହ୍ୟମଯ କରେ ତୁଲେଇ ତୀର ଆନନ୍ଦ ଓ
ସାର୍ଥକତା । ସେ-ବନ୍ଧୁ ଅନୁଷ୍ଠାନିକ ଅସୀମ, ଆରା ଏହି ଜନ୍ମ ଯେ ତା
ଅଜାନା-ଅଚେନା, ଅଥବା ପ୍ରାୟ ଅଜାନା-ଅଚେନା—କାହେ
ଥେକେଓ ଦୂରେ, ଦୂରେ ଥେକେଓ କାହେ—ତଦୂରେ ତଦସ୍ତିକେ ।
ତାହି ତ ସେ ହଲ ଯେନ ଅପରିଚିତା ବିଦେଶିନୀ କୌତୁକମଯୀ
ଛଲନାମଯୀ । ପରମପ୍ରୀତିର ଆସ୍ପଦ ହଲେଓ, ଏକଟା ନିରନ୍ତର
ବିଚ୍ଛେଦଇ ସେଇ ପ୍ରୀତିକେ ଗାଡ଼ ତୀରମୁର ଉଛଳ ଉଦ୍ବେଳ କରେ
ଧରେଛେ । ଦୂର ସୁଦୂରେର ଜନ୍ମ ଏହି ଯେ ଚିର ବିରହଜ ଏକଟା
ଆକୃତି ପାଞ୍ଚାତ୍ୟ କବି ଶେଲୀକେ ଆକୁଳ କରେ ତୁଲେଛିଲ,
ତୀର Skylark ଛିଲ ଏହି ଆକୃତିର ଜୀବନ୍ତ ବିଗ୍ରହ ।
ଶେଲୀର ପ୍ରେମାସ୍ପଦୋ ଏହି ରକମ ଅତିଦୂରେର ଅଭୀଷ୍ଟ—

'The desire of the moth for the Star
    Of the night for the morrow,
The devotion to something afar—

ଏ କଥା ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେରେ ମର୍ମକଥା । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥକେ ଯେ
ଏକ ସମୟେ ପାଞ୍ଚାତ୍ୟ ଶିକ୍ଷାୟ ଶିକ୍ଷିତେରା ବାଂଲାର ଶେଲୀ
ବଜାତେନ ତାର ହେତୁ ଏହି ଦିକ ଦିଯେ ଉଭୟେର ଏକଟା ସାଦୃଶ୍ୟ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟେର ଧର୍ମ-ଇତିହାସେ ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆକୃତି ବା ଆସ୍ପଦାର ନାମ ଦେଓଯା ହୁଯେଛିଲି Quest — ସନ୍ଧାନ । Holy Grail-ଏର ସନ୍ଧାନେ ଖୃଷ୍ଟୀଯ ନାଈଟ୍- (Knight)ଦେର ଅଭିଯାନୁ, ଏହି ରୂପକ କଥା ଏକ ସମୟେ ଇଉରୋପୀୟ ଚିତ୍ରକେ ଅନେକଥାନି ଆଚନ୍ଦନ କରେ ଧରେଛିଲି— ଶିଳ୍ପେ ମାହିତ୍ୟ ତାର ପରିଚୟ ଅନେକ ରୟେ ଗେଛେ । ଆମି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟେର ଅବତାରଣା କରଛି ଏହି ଜନ୍ମ ଯେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର କବିଚେତନାୟ ଓପନିଷଦ ସ୍ଵର୍ଗ ଯତଥାନି ରୟେଛେ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟେର ସ୍ଵର୍ଗ ତାର ଅପେକ୍ଷା କମ ନାହିଁ— ଅନେକ ସମୟେଇ ଦେଖି ଭିତରେର ଅଞ୍ଚିମଜ୍ଜାକେ, ଆନ୍ତର ସତ୍ତାକେ ଯଦି ଏନେ ଦିଯେ ଥାକେ ବେଦାନ୍ତ, ରଙ୍ଗମାଂସ ଏମେହେ ଇଉରୋପ ହତେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମଧ୍ୟେ ଏହି ଉତ୍ତରେର ସଂମିଶ୍ରଣ ଏକ ଅପରାପ ରସାୟନ (alchemy) ।

ସେ ଯା ହୋକ, ଆସ୍ପଦାର ଅନୁସନ୍ଧିଃସାର ଅଭିଯାନ ଅଭିସାରେର ଯେ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଆମରା ଉଲ୍ଲେଖ କରେଛି ତାର ହତେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଚିତ୍ରଧାରାୟ— ସୁତରାଂ ତାର କାବ୍ୟ-ରୀତିତେ ଛୁଟି ଗୁଣ ଦେଖି ଦିଯେଛେ । ପ୍ରଥମତ, ଗତିବେଗ, ଛନ୍ଦେର ଦୋଳ, ସୁରେର ମୂର୍ଚ୍ଛନା । ‘ନିର୍ବାରେର ସ୍ଵପ୍ନଭଙ୍ଗ’ ହତେ ସୁରକ୍ଷା କରେ ‘ହୃଦୟ ଆମାର ନାଚେରେ ଆଜିକେ’ ଆର ‘ଏ ଆସେ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଏ ଅତି ଭୈରବ ହରଷେ' ଦିଯେ ବଲାକାର 'ପାଥାର ଶବ୍ଦ
ଉଦ୍‌ଦାମ ଚଞ୍ଚଳ' ଅବଧି ଏକଇ ଭଙ୍ଗି 'ବିଲୋଲ-ହିଲୋଲ'
ହୟେ ଚଲେଛେ । ଅନ୍ତଃପୁରୁଷେର, ହୃଦୟର ଚେତନାର ଏକଟା
ନିରବଚିନ୍ମ ଅଗ୍ରଗତିର ଜନ୍ମ ଅଧୀରତା, ପ୍ରତିନିଯତ ଆରୋ
ବେଶି, ଆରୋ ଦୂରେ, ଆରୋ ଉର୍କେ ଏଗିଯେ ଚଲା ଅନ୍ତଃଶ୍ଵର
ଭାଗବତ-ଅଗ୍ନିଶିଖାର ଏହି ହଳ ଧର୍ମ । ତାଇ ତ ପଥଚଲାର
ଆନନ୍ଦ, ଆଶ୍ରଯେ କୋଥାଓ ଆବଦ୍ଧ ଥାକା ନୟ, ନିରନ୍ତର
ଚଲା—ଚଲାର ଜନ୍ମ ଚଲା ମାନୁଷେର ଓ ଜଗତେର ବ୍ରତ ଓ
ଜୀବନସାଧନା ହୟେ ଓଠେ । ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ର—ଚରୈବେତେ—
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ତାଇ ଏତ ପ୍ରିୟ ମନ୍ତ୍ର । ଲକ୍ଷ୍ୟ ବଲେ ଏକଟା
ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥିର ବନ୍ଧ କିଛୁ ଆହେ କି ? ଆଜ ଯା ଲକ୍ଷ୍ୟ କାଳ
ତା ପାର ହୟେ ଯାଇ, ଆର-ଏକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସମ୍ମୁଖେ ଫୁଟେ ଓଠେ,
ଆଜକାର ଉତ୍ୱୁଙ୍ଗ ଶିଖର କାଳ ପଦତଳେ, ତାର ପିଛନେ
ଭେସେ ଓଠେ ଉତ୍ୱୁଙ୍ଗତର ଶିଖର, ତାର ପିଛନେ ଆରଓ
ଉତ୍ୱୁଙ୍ଗତର, ଏହି ରକମେ ଅନୁଷ୍ଠାନିକୀ ଚଲେଛେ । ଦ୍ୱାଡାବାର,
ଇତି ବଲେ ବେସେ ପଡ଼ିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । କବିର ପ୍ରାଣେର
କଥା ତାଇ—

ସବାରେ ଦିଯେଇ ଘର,
ଆମାରେ ଦିଯେଇ ଶୁଧୁ ପଥ—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

କିମ୍ବ।

ଓରେ ଗୃହ ନାହିଁ, ନାହିଁ ଫୁଲ-ଶେଜ-ରଚନା ।
ଆଛେ ଶୁଦ୍ଧ ପାଖା, ଆଛେ ମହା ନଭ-ଅଙ୍ଗନ

ଓରେ ବିହଙ୍ଗ, ଓରେ ବିହଙ୍ଗ ମୋର,
ଏଥିନି, ଅନ୍ଧ, ବନ୍ଧ କୋରେ ନା ପାଖା ॥

ଆରା

ଜୀବନ ପଥେର ହେ ସାରଥି
ଆମି ନିତ୍ୟ ପଥେର ପଥୀ
ପଥେ ଚଳାର ଲହ ନମଶ୍କାର—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ଏହି ଗଂତିମଯତାର ଦିକଟି ଖୁବହି ସ୍ପଷ୍ଟ—କେଉଁ
କେଉଁ ଏହି ସମ୍ପକ୍ରେ ବେର୍ଗସନେର କଥା ଉପ୍ଲାଟ କରେଛେ ।
ଉତ୍ତରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଅନେକ ଆଛେ, କିନ୍ତୁ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଓ ମୂଳଗତ
ମର୍ମଗତହି ବଲେ ଆମାର ମନେ ହୟ । ବେର୍ଗସନେର ଗତିମଯତା
ହଲ ଚରମ ଏକମାତ୍ର ଆଦି ସତ୍ୟ—ତା ଅହେତୁକ ଗତିମଯତା
ଆର ତାତେ ଅଞ୍ଚ ଗୌଣ ଆଛେ କି ନା ସନ୍ଦେହ । ଏହି
ଅହେତୁକ ଗତିମଯତାର ମଧ୍ୟେ ଏକଟା ବିବର୍ତ୍ତନେର ଧାରା
ଲକ୍ଷ୍ୟ କରା ଯେତେ ପାରେ ବଟେ କିନ୍ତୁ ଗତିଧର୍ମର ସେଟି
ଗୌଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏ ଗତିର ମଧ୍ୟେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କିଛୁ ନାହିଁ—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଉଦେଶ୍ୟ ଯଦି ଥାକେ ତବେ ଗତି ହାରିଯେ ବସେ ତାର
ସ୍ଵାଭାବିକ ସ୍ଵତଃଫୁର୍ତ୍ତ ଛନ୍ଦ । କିନ୍ତୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ପ୍ରାଚ୍ୟେର
ସନ୍ତାନ—ସମ୍ମୁଖେର ଗତିଶୀଳତା ନିଯେ ଯତଇ ତିନି
ମାତୋଯାରୀ ହେଁ ଉଠୁଣ ନା, ପଢ଼ାତେ କୋଥାଓ ରଯେଛେ
ଓପନିଷଦ ଏକଟା ନୌଡ଼ଙ୍ଗ ଶ୍ରିତି : ତାର ଚଲା ଯତଇ ଚଲାର
ଜନ୍ମ ଚଲା ହୋକ ନା, ତିନି ଜାନେନ ସକଳେର ପାରେ
ଅନ୍ତିମେ ରଯେଛେ—

ଅକୁଳ ଶାନ୍ତି, ସେଖାୟ ବିପୁଲ ବିରତି

ଧୀର ଗନ୍ତୀର ଗଭୀର ମୈନ ମହିମା

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ଗତି ଏକାନ୍ତ ହାରା-ଉଦେଶ୍ୟ ନଯ, ଅନ୍ଧ ନଯ—
ତା ଜ୍ୟୋତିଶ୍ମୁଖୀ, ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ—

ଆକାଶେର ପ୍ରତି ତାରା ଡାକିଛେ ତାହାରେ ।

ତା'ର ନିମସ୍ତନ ଲୋକେ ଲୋକେ
ନବ ନବ ପୂର୍ବାଚଳେ ଆଲୋକେ ଆଲୋକେ ।

ଆବାର

ଅମର ପୁଞ୍ଜ ତବ
ଆଲୋକ ପାନେ ଲୋକେ ଲୋକାନ୍ତରେ
ଫୁଟୁକ ନିତ୍ୟ ନବ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଏ ଗତି ହଲ ଆମରା ବଲେଛି ମୂଳତଃ ଏକଟା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ
ଆସ୍ପଦ୍ଧା, ଭଗବନ୍ମୁଖୀ ବ୍ୟାକୁଲତା—ଏଥାନେ ଆଛେ ଶ୍ରୀ,
ଏଥାନେ ଆଛେ ହୌ—ତା ଉଜ୍ଜ୍ଵଳ ତା ମଧୁର, ପ୍ରଗାଢ଼ ପ୍ରଥର,
ଆବାର ଶାଲୀନ ଓ ସ୍ଵଚ୍ଛ । ବେର୍ଗସନେର *élan vital*
ପ୍ରଧାନତଃ ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରାଣଜ ଗତିବେଗ—ଶୈଷେର ଦିକେ
ଖୃଷ୍ଟୀଯଭାବେର ପ୍ରଲେପ ଦିଯେ ତାକେ ଯତଇ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ
ପଦବାଚ୍ୟ କରେ ଚଲତେ ଚେଷ୍ଟା କରନ ନା ।

ତବେ ଏ ଠିକ ଯେ ଗତିମୟତାଇ ଦିଯେଛେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର
ପ୍ରକାଶ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଯେ ପ୍ରଶାନ୍ତି ଓ ନୀରବତାର କଥା ତିନି
ମାଝେ ମାଝେ ବଲେଛେ ତା ରଯେଛେ ଭିତରେର ପ୍ରଚ୍ଛମ
ଚେତନାଯ ଆଶ୍ୟ ହିସାବେ କିମ୍ବା ଦୂରେର ଆଶା ଓ ପ୍ରତ୍ୟାଶା
ହିସାବେ—ଛନ୍ଦେର ଅନ୍ତରେ ଯେମନ ଯତି, ସୁରେର ଅନ୍ତିମେ
ଯେମନ ସମ । ଏହି ସୁରଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଗତିମୟତାର ଆର-
ଏକ ନାମ । ସୁର ଧନି ମୁର୍ଛନା ଗତିର ସାଭାବିକ ପ୍ରକାଶ—

ଯେ ଚଲେ ମେହି ଗାନ ଗେଯେ ଯାଯ
ସବ-ପେଯେଛିର ଦେଶ ।

କିମ୍ବା

ଦୂର ହତେ ଦୂରେ
ବାଜେ ପଥ ଶୀର୍ଣ୍ଣ ତୌର ଦୀର୍ଘତାନ ସୁରେ—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ନୃତ୍ୟେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗୀତେ ଅଞ୍ଜାଙ୍ଗୀ ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରାୟ ।
ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉପଲକ୍ଷିର ଦିକ ଦିଯେଓ ଦେଖି—ଯେଥାନ ହତେ
ଉତ୍କୃତ ଆସ୍ପତ୍ରା, ମେଥାନ ହତେଇ ଉତ୍କୃତ ଆହ୍ସାନ—ହୃଦ୍ଗତ
ଅନାହତ ବାଣୀ ମେ ତ ଅଭୀଷ୍ଠାରୁ ଉଦ୍ଧାରିତ ଆୟୁପ୍ରକାଶ
ଓ ଆୟୁଘୋଷଣା---

ଆମାର ଅନାଗତ,
ଆମାର ଅନାହତ
ତୋମାର ବୀଣା-ତାରେ
ବାଜିଛେ ତା'ରା,

ସ୍ଵରଣ କରନ ଏହି ସଙ୍ଗେ ଶେଳୀର—

And singing still dost soar and soaring ever
singest—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥକେ ଆମରା ଗାନେର ରାଜ୍ଞୀ ବଲେ ଜାନି ।
ଗାନେର ଗୀତିକାବ୍ୟେର ଭିତର ଦିଯେଇ ତୀର କବିଚିତ୍ରେର
ମହଜ ସ୍ଵରୂପ ପ୍ରକାଶ ହେଯେଛେ ।

ଯଥାସନ୍ତବ ଅନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୱେର ଅଭିମୁଖେ ଯଥାସନ୍ତବ ସଂଚଳନ୍
କ୍ଷେତ୍ର ଗତି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଗୁଣଟି ଯେ ଏନେ ଦିଯେଛେ
ତାର କଥା ଏଥନ ବଲି—ଗୁଣଟିକେ ଏକ ସମୟେ ଖୁବହି
ଦୋଷ ବଲେ ଅନେକେ ଘୋଷଣା କରେଛିଲେନ । ଏକ ଦଲ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ନାମ ଦିଯେଛିଲେନ ଅଷ୍ଟତା, ଆର-ଏକ ଦଲ ତାର
ନାମ ଦିଯେଛିଲେନ ବସ୍ତୁତପ୍ରେର ଅଭାବ । ଶୁଣୁଣ ନା
‘ସୋନାର ତର୍ହୀ’—

ଗଗନେ ଗରଜେ ମେଘ, ସନ ବରଯା ।
କୁଳେ ଏକା ବସେ’ ଆଛି, ନାହି ଭରସା ।
ରାଶି ରାଶି ଭାରା ଭାରା   ଧାନ କାଟା ହ’ଲ ସାରା,
ଭରା ନଦୀ କୁରଧାରା ଖର-ପରଶା ।
କାଟିତେ କାଟିତେ ଧାନ ଏଲ ବରମା ।—

ସୁନ୍ଦର ଭାଷା ସୁନ୍ଦର ଛନ୍ଦ ସୁନ୍ଦର ଛବି ମନୋହର
ନେଶାୟ ମନ-ପ୍ରାଣକେ ଆପ୍ନୁତ କରେ—କିନ୍ତୁ ସାର ପଦାର୍ଥ
କି ଆଛେ, କୋନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜାଗ୍ରତ ଉପଲକ୍ଷି ମୃତ୍ତ ହେଁଯେଛେ
ଏଥାନେ ? ଏକଟା କିଛୁ ଉପଲକ୍ଷିର ପ୍ରୟାସ ଆଛେ ବଟେ,
କିନ୍ତୁ କିଛୁଇ ଦାନା ବାଁଧେ ନାହି—ସବହି ଗଲେ ତରଳ ହେଁ
ଚଲେଛେ, ବାଞ୍ଚି ହେଁ ପ୍ରାୟ ଉବେ ଯାଯା । ଏହି କ୍ଲାସିକପଣ୍ଡିତୀ
ସମାଲୋଚକେରା ତାଇ ବଲତେନ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ହଲ କଲ୍ପନାର
ଖେଳୋଲେର ଖୋସ-ମେଜାଜେର ଛାଯାବାଜୀ ମାଯାରଚନା—
ତାତେ ସତ୍ୟଦୃଷ୍ଟାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚିନ୍ତା ଦ୍ଵିଧାହୀନ ନିଶ୍ଚଯତା
ନାହି—ବୈଦିକ ଋଷିର ମତ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବଲତେ ପାରେନ ନା
‘ଜ୍ୟୋକ୍ ଚ ମୂର୍ଯ୍ୟଂ ଦୃଶେ’—ମୂର୍ଯ୍ୟେର ଦିକେ ଚୋଥ ଖୁଲେ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଅନିମେଷ ସେନ ଚେଯେ ଥାକତେ ପାରି । ଏ କଥା କତକଟା ହ୍ୟତଟିକ ଯେ ବିଶ୍ୱସାହିତ୍ୟ କବିହିସାବେ ସାରା ଏକେବାରେ ସକଳେର ଉପରେ ସ୍ଥାନ ପେଯେଛେ ତାଦେର ସଙ୍ଗେ ରବୀନ୍ଦ୍ର-ନାଥେର ତୁଳନା କରଲେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖା ଯାଯ ଏହି ଯେ ତାଦେର ସୃଷ୍ଟିତେ ବାକ୍ୟ ଆର ବନ୍ଦ ଏ ଛଟିର ମଧ୍ୟେ ରଯେଛେ ଯଥାସନ୍ତବ ନିଖୁଁ୯ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଓ ସାମ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ମୋଟିର ଉପର ଦେଖି ବାକ୍ୟେର ଭାଗ ସେନ ବନ୍ଦର ଅପେକ୍ଷା କିଛୁ ବେଶି, ଆର ଏହି ଜନ୍ମ ମନେ ହ୍ୟ କବିତାର ଓଜନ ସେନ ଏକଟୁ କମ—ତାରଇ କଥାର ଓ ରୀତିର ଅନୁସରଣେ ବଲା ଯେତେ ପାରେ, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତାର ମଧ୍ୟେ ଏଥାନେ ରଯେଛେ ଏକଟା ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା । ଅବଶ୍ୟ ବନ୍ଦ ଅର୍ଥ କେବଳ ଅର୍ଥସମ୍ପଦ ବା ବିଷୟ-ଗରିମା ନୟ—ବନ୍ଦ ଅର୍ଥ ଭିତରେ ସାର ପଦାର୍ଥ, ସଂବନ୍ଦ, ଚେତନାଯ ସଂଗୃହୀତ ସଞ୍ଚାରିତ ଏକ ରମ୍ଭମୟ ସତ୍ୟ । ତବେ ବଲା ଯେତେ ପାରେ, ଏଓ ହଲ ସୃଷ୍ଟିର ଏକଟା ବିଶେଷ ରୀତିର ବିଧାନ—ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଅନୁସରଣ କରେଛେ ଆର-ଏକ ବିଧାନ । ଏକଟି ଉଦାହରଣ ଏଥାନେ ନିତେ ପାରା ଯାଯ । ମାଇକେଲ ଏଞ୍ଜ୍ଲେୟ ଭାସ୍କର-ହିସାବେ ଶିଳ୍ପୀଶ୍ରେଷ୍ଠଦେର ଶୀର୍ଷଦେଶେ । ତାର ତକ୍ଷଣେର ଏକଟା ବିଶେଷ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଛିଲ ଏହି ଯେ ମୂର୍ତ୍ତିଖାନି ତିନି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରନ୍ତେନ ନା, ଖାନିକଟା ଅମ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଥେ ଦିତେନ, ଆନକୋରା ପାଥରଟା ଏଥାନ ଦିଯେ ଓଥାନ
ସେ କିଛୁ ଜେଗେ ଥାକତ । ହୟତ ତିନି ଏଇ ଉପାୟେ
କ୍ଷତ କରନେ ସେ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଶ୍ୱପ୍ରକୃତିର ସ୍ଵାଭାବିକ
ନୈତିକ ଅଞ୍ଚୌଭୂତ ହୟେ ବୁଯେଛେ, ତା ମୂର୍ତ୍ତି ମାତ୍ର ନୟ—
କଦେର ଆଦର୍ଶ ସେ ନିଖୁଁ୯ ନିଟୋଲ ମର୍ବାଙ୍ଗ ସ୍ଵର୍ଗ, ନିଜେର
ଧ୍ୟ ନିଜେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ସାର୍ଥକ ଏକଟା ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ରଚନା ମାତ୍ର ସେ
ମେ ନୟ । ଆମାଦେର ଦେଶେ ଗୋଟା ପାହାଡ଼େର ଗାୟେ
ନିକଟା କେଟେ ମୂର୍ତ୍ତି ବା ଗୁହାମନ୍ଦିର ଗଡ଼େ ତୋଳା ଏକଟା
ତି ଛିଲ, ତାରଓ ଅର୍ଥ ଛିଲ ଆର୍ଟ ଓ ପ୍ରକୃତିର ଅଭିନ୍ନତ
ତିପାଦନ କରା—ଆର୍ଟକେ ପ୍ରକୃତିର ସଙ୍ଗେ ମିଲିଯେ
ଶିଯେ ଧରା । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ସମସ୍ତଙ୍କେ ଅନୁରୂପ ଏକଟା
ଫାଇ ଦେଓଯା ସେତେ ପାରେ । ସାର ବନ୍ଦର ମଧ୍ୟେ ଏକଟା
ବଲ୍ୟ, ଲୟୁଭାର,—ତମୁର ତନିମା—ଘଜୁତାର ପରିବର୍ତ୍ତେ
ହଟା ତିର୍ଯ୍ୟକ ଓ ବଲ୍ୟିତ ଗତି ଫୁଟେ ଉଠେଛେ ମୂଳ
ବରଣାର, ଚେତନାର ଧର୍ମେବ ଚାପେ ଓ ପ୍ରୋଜନେ । ଆର
ହଲ ଆମରା ସେ ବଲେଛି ଏକଟା ଚିର ସଚଳ, ନିରସ୍ତର
ଜୀବମାନ ଆସ୍ପତ୍ରାର ଆବେଗ—ଦୂର ସୁଦୂରେର ପିପାସା
·ଅନ୍ତଃପୁରୁଷେର ଅନିର୍ବାଣ ଅଗ୍ରିଶିଥା, ନିତ୍ୟପ୍ରସରମାନ
ଯାତିଃଲେଖା । ଏଇ ସେ ଅନ୍ତରେର ଅନ୍ତହୀନ ସୀମାହୀନ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଅବାଧ ଅବିଶେଷ ଆକୃତି, ଏହି ସେ ନିରଜଦେଶ ଯାତ୍ରା,
ଏହି ସେ

ପଞ୍ଚମପାନେ ଅସୀମ ସାଗର,
ଚଞ୍ଚଳ ଆଲୋ ଅୟଶାର ମତନ
କୀପିଛେ ଜଳେ—

କିମ୍ବ।

ହେଠା ନୟ, ଅଗ୍ର କୋଥା, ଅଗ୍ର କୋଥା, ଅଗ୍ର କୋନ୍‌ଥାନେ—
କବି ତାକେ ନିବିଡ଼ ଜୀବନ୍ତ କରବାର ଜୟାଇ, ତାର ସ୍ଵଧର୍ମକେ
ଅନୁଭବଗମ୍ୟ କରେ ଧରବାର ଜୟାଇ ତାକେ ଏକଟା ସ୍ପଷ୍ଟ
ମୂର୍ତ୍ତ ଉପଲକ୍ଷିର ମଧ୍ୟେ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ କରେ ଧରେନ ନାହିଁ ।
ଉପଲକ୍ଷି ଅର୍ଥ ମିଳନ—କବି ମିଳନକେ ଚାନ ନାହିଁ ।
କବିର ମର୍ମବାଣୀ—

କୋଥାୟ ଆଲୋ, କୋଥାର ଓରେ ଆଲୋ !
ବିରହାନଲେ ଜାଲୋରେ ତାରେ ଜାଲୋ ।—

ସେଣ୍ଟ ଅଗସ୍ଟାଇନେର ଏକଟି କଥା ଆଛେ, ନିଜେର ଅନ୍ତ-
ଜୀବନେର ଏକ ଅବସ୍ଥା ସମ୍ବନ୍ଧେ ବଲଛେନ, ତଥନ ତିନି
ଭାଲବାସତେ ଶୁରୁ କରେନ ନାହିଁ, ତବେ ଭାଲବାସାକେ
ଭାଲବାସତେ ଶୁରୁ କରେଛେନ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଚିତ୍ରେ ରଙ୍ଗ
ଅନୁରପ ଏକଟା ଭାବେ ରଞ୍ଜିତ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

୨

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର କବିଚିତ୍ରେ ଚେତନାର ଏହି ମୂଳ ଶୁର ଓ
ଏକଯ୍ୟୁତ୍ତର—ଏହି ଏକଇ ଜିନିଷ—ଆମ୍ପୁହାର ଚିର-ସଚଲ
ଉଦ୍ଧମୁଖୀ ଗତି—ବିଭିନ୍ନ ସମୟେ, ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାଯେ, ବିଭିନ୍ନ
ବୟସେ—କି ରକମେ ବିଭିନ୍ନ ଭାବେ ଓ ଭଙ୍ଗୀତେ, ନାମେ,
ରାପେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଁଛେ, ତା ଏକ ଚିନ୍ତାକର୍ଷକ ପ୍ରସଙ୍ଗ । ତାର
ମୋଟା ଏକଟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଆମରା ଦିତେ ପାରି । ଆରଣ୍ଡ
'ନିର୍ବରେର ସ୍ଵପ୍ନଭଙ୍ଗ' ଦିଯେ—

ଶିଥର ହଇତେ ଶିଥରେ ଛୁଟିବ,
ଭୂଧର ହଇତେ ଭୂଧରେ ଲୁଟିବ,
ହେସେ ଥଳ ଥଳ, ଗେୟେ କଳ କଳ
ତାଲେ ତାଲେ ଦିବ ତାଲି ।

ଏଥାନେ ଆକୃତିର ପ୍ରଥମ ଜାଗରଣ—ସେ ତରଣ କିଶୋର,
ଚପଳ ଉଛଳ ହାସ୍ତଲାସ୍ତ୍ରମୁଖର ବାହାଦୁର୍ଷିପ୍ରଧାନ ଶୁଲକର୍ମବ୍ରତୀ ।
ତାରଣ୍ୟେର ଉଦ୍ଦେଶ ଉଦ୍‌ସାହ ମୃତ୍ତ ଏଥାନେ । ତାରପର ଧରନ
'ମୋନାର ତରୀ', ଆର-ଏକ ଭାବ, ଆର-ଏକ ଅବସ୍ଥା—

ଗାନ ଗେୟେ ତରୀ ବେୟେ କେ ଆସେ ପାରେ !
ଦେଖେ' ଯେନ ମନେ ହୟ ଚିନି ଉହାରେ ।

रत्नीलालाश

চেতনা অন্তশ্মুখী হয়েছে, যৌবনের প্রথম বিরহের
স্বাদ প্রাণে লেগেছে—মধুর, তীব্র, করুণ। আফ্টে
আড়শ্বর নাই, আছে একটা নিবিড় মর্মস্পর্শী মূচ্ছনা,
একতারার তীব্র আহ্বান—অনুভব গাঢ়, আন্তরিকতায়
সহজ স্বচ্ছন্দ। সেই সঙ্গে ক্রমে জেগেছে একটা
কোতৃহল ও জিঙ্গাসা—তাতে জীবনরহস্য আরও
রহস্যময় ও রসময়ই হয়ে উঠেছে।

তারপর আর একটু আগে ‘পরশ পাথরে’ শুনি—

পুরাতন দৈর্ঘ্যপথ পড়ে' আছে মৃতবৎ

হেথা হ'তে কতদূর নাহি তা'র শেষ ।

ଆସନ୍ନ ରଜନୀ-ଛାଯେ ମାନ ସର୍ବଦେଶ ।

একেই খণ্ডীয় সাধুরা বলতেন না কি dark night of the soul ? পুরাতনকে ছেড়ে এসেছি, নৃতনকে পাইনি—নৃতনের আশ্বাদ পেয়েছি কিন্তু তাও কথন হারিয়ে গেছে—পুরাতনে ফিরবার উপায় নাই, নৃতনের

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ପଥ ଜାନି ନା—ଏକଟା ଅସହାୟ ବ୍ୟାକୁଲତା ଶୁମରେ
ଉଠେଛେ । ତବେ ଆମାଦେର କବିର ବାତି ଖୁଣ୍ଡାନ ସାଧୁଦେର
ରାତିର ମତ ତତଥାନି ଅନ୍ଧକାର କଥନାଇ ନଯ । ‘ନିକଦ୍ଦେଶ
ଯାତ୍ରା’ଯ ଏକଇ ଶୁର—‘ଆଧାର ରଜନୀ’ର କଥା ; କିନ୍ତୁ ତାର
ମଧ୍ୟେ ମେହି ‘ପଳାତକା’ର ନୀରବ ହାସି ବିକିମିକି ଫୁଟେ
ଉଠେଛେ,—କବି ବଲତେ ପାରଛେନ ତାରଇ ମଧ୍ୟେ

ଶୁଧୁ ଭାସେ ତବ ଦେହ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ,

ଗାୟେ ଉଡେ ପଡେ ବାୟୁଭବେ ତବ
କେଣେବ ରାଶି—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ବେଦନା କଥନ ଏକାନ୍ତ, କଥନ ଟ୍ରାଜିକ ହୟେ
ଓଠେ ନି—କାରଣ ତୀର ବିରହେର ମଧ୍ୟେ ମିଳନ ପ୍ରେସ୍‌ର
ରଯେଛେ—ମରଣ ରେ ତୁଁଙ୍କ ମମ ଶ୍ରାମସମାନ—ମୃତ୍ୟୁ ମୃତ୍ୟୁ
ନଯ, ତାର ମଧ୍ୟେ ଲୁକ୍ଷାୟିତ ଅନୁଭବ । ଯାର ଅନୁସବଗେ
କବି ନିରନ୍ତର ଚଲେଛେନ ତାର ଏକଟା ସନ୍ଧାନ ସର୍ବଦାଇ ତୀର
ମିଳେଛେ । ଏହି ଆକୃତିର ଚରମୋକର୍ଷ, ତାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି
ଫୁଟେ ଉଠେଛେ ଉର୍ବଶୀର ମଧ୍ୟେ । କବି ଏଥାନେ ତୀର
ପ୍ରାଣେର ଯାବତୀୟ ତନ୍ତ୍ରୀ ଟୈଲେ ବୈଧେଛେନ ତୀର ଅନୁଶେତନାର
ସଥାସନ୍ତବ ଉଚ୍ଚ ଗ୍ରାମେ—ଅନୁଭବ ଯେମନ ନିବିଡ଼, ଭାବା

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତେମନି ଗାଁବନ୍ଧ, ଛନ୍ଦ ତେମନି ମହତ୍ତ୍ଵପୂର୍ଣ୍ଣ । ତୁମ କବିତ୍ବେ
ଖାଟି ମହାକାବୋର ଓଜନ ଏହି ଏକବାର ଅନ୍ତଃ ଦେଖା
ଦିଯେଛେ । କବିର କଟେ ଏପିକ ଗରିମା ଫୁଟେ ଉଠେଛେ ।

ଶୁରସଭାତଲେ ସବେ ନୃତ୍ୟ କର ପୁଲକ ଉଲ୍ଲମ୍ବି
ହେ ବିଲୋଲ-ହିଲୋଲ ଉର୍ବଣୀ !

ଛନ୍ଦେ ଛନ୍ଦେ ନାଚି ଉଠେ ସିଙ୍କୁମାରେ ତରଞ୍ଚେର ଦଳ,
ଶକ୍ତଶୀର୍ଷେ ଶିହରିଯା କାପି ଉଠେ ଧରାର ଅଙ୍ଗଳ,
ତବ କୁନ୍ତାର ହତେ ନଭନ୍ତଲେ ଥମି ପଡ଼େ ତାରା,
ଅକଶାଙ୍କ ପୁରୁଷେର ବକ୍ଷୋମାରେ ଚିତ୍ତ ଆୟୁହାରା,
ନାଚେ ରକ୍ତଧାରା !

ଦିଗନ୍ତେ ମେଥଲା ତବ ଟୁଟେ ଆଚସ୍ତିତେ
ଅୟି ଅସ୍ଵତ୍ତେ !

ଏର ପରେର ଯୁଗେ କବିର ପରିଣତ ପ୍ରୌଢ଼ ଚେତନାର ଅବସ୍ଥାଯ
—‘ଖେଯା’ର ଯୁଗେ— କବି ଏକଟା ସହଜ ସାଧାରଣ ଘରୋଯା
ବା ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକେର ସୁରେ ଚଲନବଲନେ ନେମେ ଏସେଛେନ ।
ବସନ୍ତୁଷ୍ଟଣେର ଆତିଶ୍ୟ ଥିମେ ଗିଯେଛେ, ଆଟପୌରେ
ସହଜଶ୍ରୀ—ବସନ୍ତେର ଐଶ୍ୱର୍ୟ ନୟ, ଶରତେର ଶାଲୀନତାଇ
ଏଥନ ଯଥେଷ୍ଟ ହେଁବେ— ଏଥନକାର ଆସ୍ପୁହା ଯେନ ବାଉଲେର
ଏକତାରାୟ ମେଠୋ ଓ ମିଠେ ଶୁର—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଓପାରେତେ ସୋନାର କୁଳେ ଆଧାର-ମୂଲେ କୋନ୍ ମାୟା

ଗେଯେ ଗେଲ କାଜ-ଭାଙ୍ଗାନୋ ଗାନ—

‘ଗୀତାଙ୍ଗଲି’ର ଓ ‘ଗୀତାଲି’ର ବେଶିର ଭାଗେ ଏହି ସୁରଇ
ଆଧାର ପେଯେଛେ । ଏରୁ ପରେ କବିର କଟେ ଆର-ଏକବାର
ଉଦ୍‌ବ୍ରତ ଆବେଗେ ଝକ୍ଷତ ହେଁଯେଛେ—ସୁର ଉଠେଛେ ଉଚ୍ଚତର
ପର୍ଦ୍ଦାୟ, ତାନ ପେଯେଛେ ଦୀର୍ଘତର ପ୍ରସାର, ଗତିର ମଧ୍ୟେ
ଚାଞ୍ଚଳ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଏସେଛେ ଦୃଢ଼ତା, ତାରଲୋର ଚୂର୍ଣ୍ଣଧର୍ମୀ ନୟ,
ଘନୀତୃତ ଭାବେର ଦୁର୍ଦିମନୀୟ ଟାନ, ଗଭୀରେର ଦୋଲ—ଆମି
ବଲଛି ‘ବଲାକା’ର କଥା—

ଶୁଣିତେଛି ଆମି ଏହି ନିଃଶବ୍ଦେର ତଳେ

ଶୁଣେ ଜଲେ ହୁଲେ

ଅମନି ପାଥାର ଶବ୍ଦ ଉଦ୍ବାମ ଚଞ୍ଚଳ ।

ତୃଣଦଳ

ମାଟିର ଆକାଶ ପରେ ଝାପଟିଛେ ଡାନା ;

ମାଟିର ଆଧାର-ନୀଚେ କେ ଜାନେ ଠିକାନା—

ମେଲିତେଛେ ଅକୁରେର ପାଥା

ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବୌଜେର ବଲାକା ।

ଦେଖିତେଛି ଆମି ଆଜି

ଏହି ଗିରିରାଜି,

ଏହି ବନ, ଚଲିଯାଛେ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଡାନାୟ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଜୀପ ହ'ତେ ଦୀପାନ୍ତରେ, ଅଜାନା ହିତେ ଅଜାନାୟ !

ନଗତ୍ରେର ପାଥାର ସ୍ପନ୍ଦନେ

ଚମକିଛେ ଅନ୍ଧକାର ଆଲୋର କ୍ରନ୍ଦନେ—

ଆମାର ମନେ ହୁଯ ନା ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଆବାର କଥନ ଏହି
ପର୍ଦ୍ଦିଯ, ଏତଥାନି ତାନବିଷ୍ଟାରେ ତାର ବାଣୀକେ ମୃତ୍ତିମତୀ
କରେଛେ । ରକମାରି ପ୍ରାଚୁର୍ୟ, ବହୁଧା ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଅନେକ
ଏମେହେ—ତାଦେର ସକଳେର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରଯେଛେ, ସୌନ୍ଦର୍ୟ
ରଯେଛେ, ସୌଷ୍ଠବ ରଯେଛେ କିନ୍ତୁ ଏତଥାନି ମହତ୍ତ୍ଵ ଓ ଉଦ୍ଦାର୍ୟ
ଆଛେ କି ନା ସଂନ୍ଦର୍ଭ । ଏଥାନେ ଯେ ଗତିର ଆବେଗ ବ୍ୟକ୍ତ
ହଯେଛେ ତା କେବଳ ମାନୁଷେର ବା ଜୀବେର ଆସ୍ପତ୍ରାର କଥା
ନୟ—ଜଡ଼ ମାଟିର, ମୂର୍କ ପୃଥିବୀର ନିଜେର ଆସ୍ପତ୍ରା
ଅପରାପ ଗାଢ଼-କଣ୍ଠେ ବ୍ୟକ୍ତ ହଯେଛେ,—କେବଳ ସଚେତନ ସତ୍ତା
ନୟ, ଅବଚେତନ ସତ୍ତାର ମଧ୍ୟେଓ ସ୍ପନ୍ଦିତ ଏକ ନିବିଡ଼
ଅଧୀର ଉଦ୍ଧିମୁଖୀ ଆବେଗ, ସମଗ୍ର ସୃଷ୍ଟିର ଏକେବାରେ ତଳା
ଥେକେ ସମଗ୍ର ଆଧାର ବେଯେ ଉଠେ ଚଲେଛେ ଏକ ଅତ୍ୱା
ଆଲୋ-ଅଭିସାର—ଏ କଥାଟି କେବଳ ସୁର୍ତ୍ତ କରେ ଯେ ବଲା
ହଯେଛେ ତା ନୟ, ତାକେ ମୂର୍ତ୍ତ କରା ହଯେଛେ ବାକ୍ୟେ ଓ ଛନ୍ଦେ,
ତାର ସଜୀବ ବିଗ୍ରହ ଯେନ ଏଥାନେ ପେଯେଛି । ‘ନିର୍ବିରେର
ସ୍ଵପ୍ନଭଙ୍ଗେ’ ଏ ବାର୍ତ୍ତାର ପ୍ରଥମ କାକଲି ଫୁଟେ ଉଠେଛେ—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

যদিও নির্বার সেখানে একটা প্রতীক বা উপমা মাত্র,
একটা কেবল আশ্রয় ও অবলম্বন—আর ভিতরের
ভাবও অনেকখানি ঔপদেশিক ও প্রচারধর্মী—তা
হলেও মূলত স্বপ্ন একই—তাই বলতে পারি নির্বার
দিয়ে যা আরম্ভ—একটি তত্ত্বীর স্বরমূর্ছনা, একটি
অঙ্গের আবাহন—বলাকা দিয়ে সর্বাঙ্গের সমবেত
ঐক্যতানে তার পরিণতি—the wheel came full
circle—একটা চেতনা-চক্রের এইভাবে পূর্ণাবর্তন
হয়েছে ।

ରବୀନ୍ଦ୍ର-ପ୍ରତିଭାର ଧାରା

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ମଧ୍ୟେ, ତାର ଚିତ୍ରେ ଓ ଚେତନାର ଗଡ଼ନେ
ତିନଟି—କି ଚାରଟି—ଧାରା ପ୍ରବୃତ୍ତମାନ ; ଏ କୟେକଟି
ମିଲେ ମିଶେ ତାର କବି-ସ୍ଵଭାବେର, ତାର ଶୃଷ୍ଟିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ
ଗଡ଼େ ଦିଯେଛେ । ଧାରା କ'ଟି ହଳ—ପ୍ରଥମ, ଉପନିଷଦେର
ଧାରା ; ଦ୍ୱିତୀୟ, ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବେର ଧାରା ; ତୃତୀୟ, ‘ପେଗାନ’
(Pagan) ଅର୍ଥାତ୍ ବାହିକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗତ ସୌନ୍ଦର୍ୟଭୋଗେର
ଧାରା ; ଆର ଚତୁର୍ଥ ଯୋଗ କରା ସେତେ ପାରେ, ଆଧୁନିକ
ବୈଜ୍ଞାନିକ ବୁଦ୍ଧି ବା ଯୁକ୍ତିବାଦେର ଧାରା ।

ଆମରା ମନ୍ତ୍ରାତ୍ମିକଦେର ଭାଷା ଧାର କରେ ବଲତେ
ପାରି ଉପନିଷଦ-ଭାବ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଉର୍କୁତର ବୁଦ୍ଧିକେ
ଭାସ୍ଵର କରେଛେ, ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବ ତାର ହୃଦୟକେ (ଉର୍କୁତର
ପ୍ରାଣକେ) ସରସ ଓ ବିଦ୍ଧି କରେଛେ, ସୌନ୍ଦର୍ୟପ୍ରିୟତା ତାର
ନିମ୍ନତର ପ୍ରାଣ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟକେ ଅପରାପ ମୋହିନୀ ଶକ୍ତିତେ
ଭରେ ଦିଯେଛେ । ଆର ଆଧୁନିକ ବୈଜ୍ଞାନିକବୁଦ୍ଧି
ବାହମାନସସତ୍ତାକେ, ମନ୍ତ୍ରିକ୍ଷେର ପରିଧିକେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରେ
ମକଳକେ ସିରେ—ଅନେକ ସମୟେ ଶୁକ୍ଳଭାବେ—ଏକଟା
ବ୍ୟାପକ ଆବହାୟା ରଚେ ଦିଯେଛେ । ତବେ ଏହି ସଂମିଶ୍ରଣ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ବା ସୋଗାଯୋଗେ ଫଳେ କୋନ ଧାରାଟିଇ ତାର ସ୍ଵକୀୟ
ବିଶୁଦ୍ଧ ସ୍ଵରୂପ ବଜାୟ ରାଖିତେ ପାରେ ନି—ଅତ୍ୟକେ
ଏକଟା ନୃତ୍ୟ ଅର୍ଜନ କରେଛେ, ମକଳେର ଉପର ପଡ଼େଛେ
ଏକଟା ରାବୀନ୍ଦ୍ରିକ ଛାପ ।

ପ୍ରଥମ ଉପନିଷଦ ଧାରା—

“ଶୋନୋ ବିଶ୍ୱଜନ—,
ଶୋନୋ ଅମୃତେର ପୁତ୍ର ଯତ ଦେବଗଣ*
ଦିବ୍ୟଧାମବାସୀ, ଆମି ଜେବେଢି ତାହାରେ,
ମହାନ୍ତ ପୁରୁଷ ଯିନି ଆଖାରେର ପାରେ
ଜ୍ୟୋତିର୍ଷୟ ; ତାରେ ଜେନେ, ତାର ପାନେ ଚାହି’
ମୃତ୍ୟୁରେ ଲଜ୍ଜିତେ ପାର, ଅନ୍ତ ପଥ ନାହି ।”

ଅନୁବାଦ ହଲେଓ, ଏ ମସ୍ତ ରବୀନ୍ଦ୍ର-ଚେତନାର କାଠାମୋଟି
ଦିଯେଛେ । ନିଜେର ଭାଷାଯ ଓ ଭଙ୍ଗୀତେ ତିନି ବଲଛେ—
ଏ ଆମାର ଶରୀରେର ଶିରାୟ ଶିରାୟ
ଯେ ପ୍ରାଣ-ତରଙ୍ଗମାଳା ରାତ୍ରିଦିନ ଧାୟ
ସେଇ ପ୍ରାଣ ଛୁଟିଯାଇଁ ବିଶ୍ୱଦିଗ୍ଭିଜୟେ
ସେଇ ପ୍ରାଣ ଅପରୂପ ଛନ୍ଦେ ତାଲେ ଲମ୍ବେ
ନାଚିଛେ ଭୁବନେ—

* ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଏଥାନେ ଉପନିଷଦେର ମୂଳ ଏକଟୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରେ ଦିଯେଛେ ।
ମୁଲେ ଦେବଗଣ ନଯ ମାନୁଷକେହି ଅମୃତେର ପୁତ୍ର ବଲେ ଆହ୍ଵାନ କରା ହେବେ ।

ବ୍ରାହ୍ମିନ୍ଦନାଥ

ଏଇ ସଙ୍ଗେ ସ୍ଵରଗ କରନ ଉପନିଷଦେର ‘ସର୍ବଃ ପ୍ରାଣ ଏଜତି
ନିଃଶୃତଃ’ । ତବେ ଅବଶ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତେର ଦିକ ଦିଯେ ତତଥାନି
ନା ହୋକ, କାନ ପେତେ ଶୁନଲେ ଶୁରେର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଇତିମଧ୍ୟେଇ
ଆମରା କିଛୁ ଧରତେ ପାରି । ଆରୋ ଶୁନ—

ନିଯେ ଯାଓ ମେଇଥାନେ ନିଃଶବ୍ଦେର ଗୃତଗୁହା ହତେ
ଯେଥାନେ ବିଶ୍ୱେର କଟେ ନିଃମରିଛେ ଚିରସ୍ତନ ଶ୍ରୋତେ
ସଞ୍ଜୀତ ତୋମାର—

ଉପନିଷଦ ଅନୁଭୂତି ଏଥାନେ ପିଛନେ ସରେ ଚଲେଛେ, ସମୁଖେ
ଆସଛେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଧାରାର ଦୋଳ । ଆରୋ ଆଗେ ଚଲୁନ—

ଶୈବେର ମଧ୍ୟେ ଅଶେଷ ଆଛେ…

ଶବାର ଚେଯେ ବଡ ଧେ ଗାନ

ସେ ରଯ ବହୁଦୂରେ—

କିମ୍ବା

ସୌମାର ମାବେ, ଅସୌମ, ତୁମି

ବାଜାଓ ଆପନ ଶୁର—

ଏଥାନେ ଜାଗଛେ ଏହି ଉପନିଷଦ କଥାର ଶୁଣି—

ଅଶରୀରଃ ଶରୀରେଷନବଞ୍ଚେଷବଞ୍ଚିତଃ ।

ଆବାର ଯଥନ ଶୁଣି

ସତ୍ୟ ମୁଦେ ଆଛେ

ଦ୍ଵିଧାର ମାଝଥାନେ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ମୃତ୍ୟୁ ଭେଦ କରି
ଅମୃତ ପଡ଼େ ଝବି—

ତଥନ ସ୍ଵତଃଈ ଆମାଦେର ମନେ ଏସେ ଯାଇ—

ଅସତୋ ମା ସଂଗମୟ.....

ମୃତୋ ମୀ ଅମୃତଂଗମୟ—

ଅଥବା ଏହି ଆର-ଏକ ମନ୍ତ୍ର

କଥା ତାରେ ଶେଷ କରେ
ପାରେ ନାହିଁ ବାଧିତେ

ଗାନ ତାରେ ଶୁଣ ଦିଯେ
ପାରେ ନାହିଁ ସାଧିତେ—

ଏର ପିଛନେ ରଯେଛେ ଯେ ପ୍ରାଚୀନତର ମନ୍ତ୍ର ତା ହଲ ଏହି—

ଅବାଙ୍ଗମନସଗୋଚରଂ

କିଞ୍ଚି

ସନ୍ଧାଚା ନାଭୁଦିତଂ ଯେନ ବାଗଭୁଦତେ—

ଆରଓ ଉଦାହରଣ ଦେଓଯା ଦେତେ ପାରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର
ନିଭୃତଚେତନା କତଥାନି ଓପନିଷଦ ଭାବେ ଓତପ୍ରୋତ ଛିଲ
ମେ କଥା ବୁଝିବାର ଜଣେ । ଶୁଣ—

ନୟନ ସମ୍ମୁଖେ ତୁମି ନାହିଁ,
ନୟନେର ମାଝଥାନେ ନିଯେଛେ ଯେ ଠାଇ
ଶ୍ରାମଲେ ଶ୍ରାମଲ ଆଜି ତାଇ ତୁମି ନୌଲିମାୟ ନୌଲ—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

অথবা

নয়ন তোমারে দেখিতে পায় না

রয়েছ নয়নে নয়নে ।

এ আধুনিক অনুভবের বৈদান্তিক উৎস হল

যচক্ষুষা ন পশ্চতি যেন চক্ষংশি পশ্চতি—

তবে পার্থক্যের বা বৈষম্যের কথা যে উল্লেখ করেছি
তাও এখন বুঝতে পারি । উপনিষদের হল জ্ঞানঘন
স্থিরবিদ্যুৎসম উপলক্ষ ; আর রবীন্দ্রনাথের হল
অনুভূতি বা অনুভব, তা প্রাণাবেগে ভাববৈদ্যুত্যে সচল
চক্ষল উদ্বেল জটিল—একদিকে তার মধ্যে এসেছে
হৃদয়ের প্রাণের প্রবেগ, অন্তদিকে রয়েছে মন-বুদ্ধির
চিন্তাচাতুর্য । উপনিষদের উপলক্ষ সাক্ষাৎকৃতি—তার
অন্ত নামই হল ‘সাক্ষাৎকার’—ঐ উভয় ধরণের
মিশ্রণ হতে মুক্ত ছিল । তাই হৃদয়ের ভাববিলাস
রবীন্দ্রনাথকে উপনিষদের মত তত্ত্বানি জ্যোতিষ্ঠান
নিষ্পূর্ণ জ্ঞানের নয় যত্ত্বানি প্রেমের অনুরাগের
মধুরতার কবি করে তুলেছে—

বন্ধু হয়ে পিতা হয়ে জননী হয়ে

আপনি তুমি ছোট হয়ে এস হৃদয়ে ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଉପନିଷଦେଓ ଆଛେ ‘ପିତା ନୋହସି’—କିନ୍ତୁ ଉପନିଷଦ-
କାର ଜାନେନ ଏ ହଲ ଏକଟା କଥା ବଲାର ଧରଣ ; କାରଣ
ଆସଲ ସତ୍ୟ ତ

ନୈବ ସ୍ତ୍ରୀ ନ ପୁମାନେଷ
କିମ୍ବ।

ନ ବା ଅରେ ପୁତ୍ରଶ୍ରୀ କାମାୟ ପୁତ୍ରଃ ପ୍ରିୟୋ ଭବତି
ଆୟନ୍ତ କାମାୟ ପୁତ୍ରଃ ପ୍ରିୟୋ ଭବତି ।

କିନ୍ତୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ପ୍ରାଣ ନିଂଡେ ଯେନ ବରହେ ଏହି ବାଣୀ

ଏ ଶୋନୋ ଗୋ ଅତିଥି ବୁଝି ଆଜ,
ଏଲୋ ଆଜ ।

ଓଗୋ ବଧୁ, ରାଖୋ ତୋମାର କାଜ,
ରାଖୋ କାଜ—

ଅଥବା

ଓଗୋ ଆମାର ପ୍ରାଣେର ଠାକୁର
ତୋମାର ପ୍ରେମ ତୋମାରେ ଏମନ କରେ
କରେହେ ନିଠୁର—

ଆର ଏହି ହଲ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବ ; କିନ୍ତୁ ଏହି
ସାଧାରଣ ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବଙ୍କ ଶେଷେ ମନେ ହୟ ଯେନ କବିର ପକ୍ଷେ
ଯଥେଷ୍ଟ ସରମ ବିଦିକ୍ଷ, ଯଥେଷ୍ଟ ସହଜ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଆବେଶଭରା।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ବୀଧନହାରା ହୟ ନାଇ, ତାଇ ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବକେ ପିଛନେ ଫେଲେ
ତିନି ସରେ ଚଲେ ଏସେହେନ ବାଡ଼ିଲ-ଭାବେର ମଧ୍ୟ—

ସହଜ ହବି ସହଜ ହବି
ଓରେ ମନ ସହଜ ହବି
କାହେର ଜିନିମ ଦୂରେ ରେଖେ
ତାର ଥେକେ ତୁଇ ଦୂରେ ରବି—

କିମ୍ବା

ରୂପାସାଗରେ ଡୁବ ଦିଷେଛି
ଅରୂପ ରତନ ଆଶା କରି ;
ଘାଟେ ଘାଟେ ଘୁରବ ନା ଆର
ଭାସିଯେ ଆମାର ଜୀବ ତରୀ—

ତବେ ଏଥାନେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରା ପ୍ରୟୋଜନ ଯେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର
ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବଓ ଗୋଡ଼ା ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବ ନୟ । ପ୍ରଥମ କଥା,
ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବେର ମର୍ମ ହଜ ଭକ୍ତ ଓ ଭଗବାନେର ମଧ୍ୟ ଏକଟା
ଏକାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବଶ୍ଵରତାର ରସମୟତାର ସମ୍ବନ୍ଧ—
ଭକ୍ତେର ଚେତନାଯ ଦୃଷ୍ଟିତେ ଭଗବାନେର ପ୍ରେମମୟ-ମୃତ୍ତିବ୍ରିଦ୍ଧି ଛାଡ଼ା
ଆର କିଛୁ ନାଇ—ବିଶ ହାରିଯେ ଗେଛେ, ଲୋପ ପେଯେଛେ—
ଭଗବାନେର ଆର କୋନ ଆକାର ବା ରୂପେର ସଂବାଦ ତିନି
ରାଖେନ ନା । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ପଞ୍ଚ ଏତଥାନି ଆଉଭୋଲା

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ହେଁ ଓଠା ସନ୍ତୁବ ହୟ ନାହିଁ, ଏତଥାନି ମୃତ୍ତିପୂଜାରୀ ଅର୍ଥାତ୍
ବ୍ୟକ୍ତିରାପୀ-ମୃତ୍ତିପୂଜାରୀଓ ହତେ ପାରେନ ନାହିଁ । ଖାଟି
ବୈଷ୍ଣବେର ସେ ଅବ୍ୟଭିଚାରୀ ଅନ୍ତମୁଖୀ ଏକରମସାର ତମୟତା
ତା ଠିକ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ନାହିଁ । ଭଗବାନେର ମଧୁର ମୃତ୍ତ
(ମାନୁଷ) ରୂପଟି ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରଭୁରୂପ ଈଶ୍ଵର-ରୂପଟି ତାର
ଚିତ୍ରକେ ବେଶ ଦୋଲା ଦିଯେଛେ—ଏଦିକ ଦିଯେ ତାର ସାଦୃଶ୍ୟ
ବେଶ ବୋଧ ହୟ ଖଣ୍ଡିଯ କିମ୍ବା ମୋସଲେମ ସାଧକଦେର
ସାଥେ, ତାରା ଭଗବାନେର ବା ଈଶ୍ଵରେର ମହିମାକୀର୍ତ୍ତନେ ବେଶ
ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରେନ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ପ୍ରେମେର ପ୍ରବାହ
ପ୍ରାଣେର ଠାକୁରେର କାଛେ ଗିଯେଛେ ବଟେ କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରାଣେର
ଠାକୁର ପ୍ରଧାନତଃ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମୟ, ମେ ପ୍ରବାହ ବ୍ୟକ୍ତି ଥେକେ
ବିଶେ, ପୁରୁଷ ହେଡ଼େ ପ୍ରକୃତିର ମଧ୍ୟେ ଛଢିଯେ ପଡ଼ିତେ
ଚେଯେଛେ ; ବୈଷ୍ଣବେର ମାନୁଷରାପୀ ଭଗବାନ ତାର ସାଧ୍ୟ ବା ଇଷ୍ଟ
ନୟ, ଆବାର ନିରାକାର ନିଷ୍ଠାଗୁଣ ପୁରୁଷକେଓ ତିନି ଏକାନ୍ତ
ଗ୍ରହଣ କରତେ ପାରେନ ନାହିଁ—ତିନି କରେଛେନ ନିଷ୍ଠାଗୁଣ
ବା ନିରାକାର ପୁରୁଷେର ଉପର ପ୍ରେମରୂପ ଆରୋପ—ତାର
ଭଗବାନ ପୁରୁଷ ଯଦି ହୟ ତବେ ତା ବ୍ୟକ୍ତିପୁରୁଷ ନୟ,
ବିଶ୍ୱପୁରୁଷ । ଭଗବାନେର ନାମ କରତେ, ଭଗବାନେର ଚିନ୍ତା
କରତେ ସର୍ବଦା ପ୍ରକୃତିକେ ତାଇ ତିନି ଆହ୍ଵାନ କରେଛେ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆଛ ଅନଳେ ଅନିଲେ ଚିର ମତୋନୀଲେ

ଭୂଧରେ ସଲିଲେ ଗହନେ

ଅତି ପରିଚିତ ଜିନିଷ । ଏର ହେତୁ ତାର ଚେତନାଯ ଆର-
ଏକଟି ସ୍ତରେର—ତାର ଯେ ‘ପେଗାନ’-ପ୍ରକୃତି ତାର ପ୍ରଭାବ ।
ବୈଷ୍ଣବ କବିର ମସ୍ତ୍ର—

ହିୟେ ହିୟା ରାଥଙ୍କ

ତବୁ ହିୟା ଜୁଡ଼ନ ନା ଗେଲ—

ଏଥାନେ ରଯେଛେ ଦୁଟି ଚିତ୍ରେର ଏକାଙ୍କୁ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ୟୀ
ସଂଯୋଗ ଓ ସମ୍ମେଲନ, ଏ ହଲ ରସଘନ ‘କେବଳ’ ସମସ୍ତ ।
ବୈଷ୍ଣବ କବି ବଲାତେ ପାରେନ ବଟେ—

ଗଗନେ ଅବ ସନ ମେଘ ଦାରୁଣ

ସନ ଦାମିନୀ ବଲକାଇ

କୁଳିଶ ପାତନ ଶବଦ ବନବାନ

ପବନ ଖରତର ବଲଗାଇ—

କିଷ୍ମା

ପ୍ରଦୀପ ଜାରି ଥାରି ପର ରାଥାଇ

ଆରତି କରତାଇ ଗାଁତ ଗୀତ—

ବଲକତ ଓ ମୁଖଚନ୍ଦ ।

କିନ୍ତୁ ସ୍ପଷ୍ଟାଇ ଆମରା ଦେଖି ଏଥାନେ ବହିମୁଖୀ ଦୃଷ୍ଟି
ଅନ୍ତରେର ତମ୍ଭଯତାଯ ଭରପୁର । ପ୍ରକୃତି ବା ବାହ୍ୟ-ପରିବେଶେର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରା ହେଁଛେ, ଚିତ୍ରଣ କରା ହେଁଛେ ଅନ୍ତରକେ
ଆରୋ ଗାଡ଼ ଆରୋ ଅନ୍ତରମୁଖୀ କରେ ଧରବାର ଜନ୍ମ—
ତାଦେର ନିଜସ୍ଵ ମୂଲ୍ୟ ବା ସାର୍ଥକତା ତ ନାହିଁ, ସ୍ଥାନଓ
ଗୌଣ, ସ୍ଵଭାବଓ ରୂପାନ୍ତରିତ, ଏମନଭାବେ ଆୟୁମାନ୍ କରା
ହେଁଛେ ସେ ସେଣ ତା ଅନ୍ତଃକରଣେରଇ ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଁ
ଗିଯେଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ପ୍ରକୃତି ସର୍ବଦାଇ ପେଯେଛେ ଏକଟା
ସ୍ଵାଧୀନ ସତ୍ତା, ସ୍ଵକୀୟ ମାହାତ୍ମ୍ୟ—ରେଖେଛେ ତାର ସ୍ଵଭାବିକ
ଧର୍ମ ; ତାର ମଧ୍ୟେ ଅନ୍ତରେର ଭାବ ପ୍ରସାରିତ ବିକ୍ଷିପ୍ତ
ହେଁ ଗିଯେଛେ, ପ୍ରାୟଶଃ ହାରିଯେ ଗେଛେ । ତାଇ ବୁଝି
କବି ସହ କରତେ ପାରେନ ନି ସେ ବୈଷ୍ଣବେର ଗାନ ହବେ
କେବଳ ବୈକୁଞ୍ଚର ଜନ୍ମ । ତା ନୟ, ସମସ୍ତ ପୃଥିବୀ,
ସକଳ ଜଗନ୍ନ ଓ ମାନୁଷ ଥାକବେ ଆମାର ଚାର ଦିକେ, ଭାଗ
ନେବେ ଆମାର ଆନନ୍ଦେ, ଆମାର ସୁଖେତୁଃଖେ—ଏ ଭାବେ
ବାହିରକେ ବହୁକେ ଯତକ୍ଷଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଡେକେ ସାକ୍ଷୀରୂପେ ନା
ଥାଡ଼ା କରତେ ପାରଛି ତତକ୍ଷଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେଣ ନିଜେର
ଅନୁଭବ ଅଭିଜ୍ଞତା ସମ୍ବନ୍ଧେ ନିଃସନ୍ଦେହ ବା ସୁଦୃଢ଼ ହତେ
ପାରଛି ନା । ବୈଷ୍ଣବ କବି ସର୍ବତୋଭାବେ ଆୟୁହାରା,
ଏତଥାନି ସଜ୍ଜାନ ନନ—ନିଜେର ସମ୍ବନ୍ଧେ ହୋକ ଆର
ଜଗତେର ସମ୍ପର୍କେ ହୋକ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତାରପର ଦ୍ଵିତୀୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବୈଷ୍ଣବ-
ଭାବେ ‘ଆଜ୍ଞା’-ଜ୍ଞାନ, ଆମି-ବୋଧ ଏକଟା ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ
ଅଧିକାର କରେ ଆଛେ ଏବଂ ବଲତେ ହବେ ମୂଳତଃ ତା
ଅବୈଷ୍ଣବ । ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବେର ସାର ନତି, ପ୍ରପତ୍ତି ।
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ମେ ଜିନିଷ କି ତାର ବହୁ ଉଲ୍ଲେଖ ଆଛେ—
ତୀର ସଜାଗ ମନ ତା ଭୁଲତେ ପାରେ ନା—

ଆମାର ମାଥା ନତ କରେ' ଦାଓ ହେ ତୋମାର
ଚରଣ-ଧୂଲାର ତଳେ—

କିମ୍ବା

ଆମାର ଆମି ଧୂଯେ ମୁଛେ
ତୋମାର ମଧ୍ୟେ ଯାବେ ଧୂଚେ ।

ଆରୋ

ତୁମି ଆମାର ଅନୁଭାବେ
କୋଥାଓ ନାହିଁ ବାଧା ପାବେ
ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକା ଦେବେ ଦେଖା ।

କିନ୍ତୁ ଆମାର ମନେ ହ୍ୟ ତୀର ଚେତନାୟ ଏହ ବାହ୍ୟ । ତିନି
ସ୍ବୀକାର କରଛେନ ବଟେ ଯେ ଭଗବାନ ଛାଡ଼ା ଆମି ନାହିଁ,
କିନ୍ତୁ ତାର ଚେଯେ ଗଭୀରତର ରହସ୍ୟକର ସତ୍ୟ ହଲ ଆମି
ଛାଡ଼ା ଭଗବାନ ନାହିଁ । କି ରକମ ? ଚେତନାର ପ୍ରଥମ ସ୍ତର,

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆରଣ୍ୟ ବଟେ ପ୍ରଣତି ପ୍ରପତ୍ତି— ତାର ଉଦେଶ୍ୟ କି, ଅର୍ଥ କି,
ସାର୍ଥକତା କି ? ନା, ଏହି—

ଆମାର ମାଝେ ତୋମାର ଲୌଳା ହବେ
ତାହି ତ ଆମି ଏସେଛି ଏହି ଭବେ...
ମରେ ଗିଯେ ବଁଚବ ଆମି, ତବେ
ଆମାର ମାଝେ ତୋମାର ଲୌଳା ହବେ—
ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବୈଷ୍ଣବଲୌଳାବାଦ ସମ୍ମତ । କିନ୍ତୁ ତାର
ପରେ—

ଆମି ଏଲେମ ତାହି ତ ତୁମି ଏଲେ
ଆମାର ମୁଖ ଚେଯେ
ଆମାର ପରଶ ପେଯେ
ଆପନ ପରଶ ପେଲେ
ଆମାଯ ଦେଖବେ ବଲେ ତୋମାର ଅସୀମ କୌତୁକ
ନଇଲେ ତ ଏହି ଶୂର୍ଯ୍ୟ ତାରା ସକଳି ନିଷଫଳ—

କିନ୍ତୁ

ତୋମାର ଖୁସି ଚେଯେ ଆଛେ
ଆମାର ଖୁସିର ଆଶେ—

ସତ୍ୟକାର ବୈଷ୍ଣବ-ଭାବେର ସୀମାନା ପ୍ରାୟ କେଟେ ଯାଇ । ଆମି
ଭଗବାନେର ଜନ୍ମ ଯେମନ ଆକୁଲି-ବିକୁଲି କରି, ଭଗବାନୀଙ୍କ
କରେନ ଆମାର ଜନ୍ମ— ଏହି ସେ ଏକାନ୍ତ ମାନବୀୟ ଭାବେର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଆରୋପ (Anthropomorphism), ଏ ଆମାଦେର ପ୍ରାକୃତ ମନୋବ୍ରତିକେ ତୁମ୍ହାର କୌଶଳ ମାତ୍ର । ବୈଷ୍ଣବ-ସାଧକ, ଏମନ କି ସହଜ-ସାଧକଓ ଏ କଥା ବଲାତେ ଇତ୍ସ୍ତତ କରବେନ । ଅହଂଏର ଏ ଜାତୀୟ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଯୌତ୍ତିକତା ହଲ୍ ଆଧୁନିକ ମନୋଭାବେର ଏକଟା ବିଶେଷ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ସତାକାର ବୈଷ୍ଣବ ବଲଛେନ ବଟେ—

ହାମାର ଗରବ ତୁହଁ ବଡ଼ାଯଳ

କିନ୍ତୁ ଏର ଶୁର ଓ ଠାଟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ତ ଧରଣେର । ବ୍ୟକ୍ତି-
ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ, ବ୍ୟକ୍ତିମହତ୍ୱ ଆଧୁନିକ ଚେତନାର ଅପରିହାର୍ୟ
ଅଙ୍ଗ—ତାର ମର୍ମକୋଷ ବଲଲେଓ ଅତ୍ୟକ୍ରି ହୟ ନା ।
ଆମି ବ୍ରାଉନିଂଏର କଥା ପରେ ବଲେଛି—ବ୍ରାଉନିଂ ଓ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଦର୍ଶନେ ଓ ଉପଲକ୍ଷିତେ ଏ ବିଷୟେ ବିଶେଷ
ସାଦୃଶ୍ୟ ଓ ସାଧର୍ମ୍ୟ ରଯେଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ଏ ଉପାଦାନଟି
ତାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପେଯେଛେ ; ତବେ ତାର କୁଟତାକେ,
କଠୋରତାକେ, ଆତିଶ୍ୟକେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ତାର ଭାବବୈଦ୍ୟେ,
ଚିନ୍ତାଚାତୁର୍ୟେ, କବିତ୍ରେର ଇନ୍ଦ୍ରଜାଳେ ଶୋଭନ

ଶୁଦ୍ଧର ହଦିରଙ୍ଗନ ନନ୍ଦନଫୁଲହାର

କରେ ତୁଲେଛେନ ।

ଓପନିଷଦ ତତ୍ତ୍ଵ ହୋକ, ବୈଷ୍ଣବ ରମବିଲାସ ହୋକ,

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଏହର ଚେଯେ ବେଶି ଆମାର ମନେ ହୟ ରବୀନ୍ଦ୍ର-ଚିତ୍ରକେ
ଅଧିକାର କରେ ଆଛନ୍ନ କରେ ରଯେଛେ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରେମ—
ଆମି ବଲତେ ଯାଚ୍ଛିଲେମ ପୃଥିବୀର ଜଳେର ଭାଗେର ମତ
ଏହି ଅଙ୍ଗଟି ରବୀନ୍ଦ୍ର-ସନ୍ତାର ତିନ-ଚତୁର୍ଥାଂଶ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର
କବିଚିତ୍ରର ଉମ୍ମେଷ ଓ ଉମ୍ମୀଲନେ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ପର୍ଶ ଈ ଯେ
ମୂଳ ହେତୁ ବା ନିମିତ୍ତ ଛିଲ ତା ତିନି ନିଜେଇ ବଲେ
ଗିଯେଛେ । ‘ଜଳ ପଡ଼େ ପାତା ନଡ଼େ’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରେର ଛନ୍ଦ ଓ
ଚିତ୍ର ତାର ଶିଶୁପ୍ରାଣକେ ଦୋଲା ଦିଯେଛେ ଆଶର୍ଯ୍ୟ ରକମେ ;
ତାର ପରେ ତାର କିଶୋର ମନକେ ରସାୟିତ କରେଛେ
ଜୟଦେବେର ‘ନିଭୃତନିକୁଞ୍ଜଗୃହଃ’—ତାର ସନ୍ତା ମେହି ଏକଇ
ଧାରାଯ ଚଲେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୟେ ଉପଭୋଗ କରେଛେ କାଲିଦାସେର
'ମନ୍ଦାକିନୀନିର୍ବିରଶୀକରାଣଃ । ବୋଢା ମୁହଁକଷ୍ପିତ-
ଦେବଦାକ' । ଆମି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଏ ଦିକଟିର ‘ପେଗାନ’
ବିଶେଷଣ ଦିଯେଛି ; ତାର କାରଣ ପ୍ରକୃତିର ସଙ୍ଗେ ତାର ଯେ
ସଂଯୋଗ ସେତି ଯତଥାନି ଶରୀରଗତ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜ ହତେ ପାରେ
ତାହି । ଆଦର୍ଶେର ଅଧ୍ୟାତ୍ମେର ମିଶ୍ରଣ—ପ୍ରଲେପ କିମ୍ବା
ପ୍ରସାଧନ. ଅଳକ୍ଷାର, ବାହାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଲା ଘେତେ ପାରେ
—ଏ କ୍ଷେତ୍ରଟିତେ ଯତହି ଥାକ, ଆସଲ ଅନୁଭବଟି ହଲ
ଅମିଶ୍ର ଆନକୋରା ପ୍ରକୃତିର, ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରାକୃତ ଧାରା ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତୁଳନା କରା ଯେତେ ପାରେ ଏକଟ୍ । ଧରନ
ଓୟାର୍ଡସ୍‌ଓୟାର୍ଥ—ତିନି ଛିଲେନ ଏକଜନ ପ୍ରକୃତି
ପୂଜାରୀ—କିନ୍ତୁ ଓୟାର୍ଡସ୍‌ଓୟାର୍ଥେର ଚେତନା ସ୍ଵଭାବତହି ଛିଲ
ଅନ୍ତମୁଖୀ (ଆଧୁନିକ ମନ୍ତ୍ରାଳ୍ୟକେରା କେଉ କେଉ ବଲବେନ
introvert) । ପ୍ରକୃତିକେ ତିନି ଦେଖିଲେ ଅନୁଭବ
କରିଲେ, ଏହି ଅନ୍ତମୁଖୀତାର ଭିତର ଦିଯେ—ପ୍ରକୃତି ତାର
ହାତେ ତାଇ ପେଯେଛେ ଏକଟା ପ୍ରଶାନ୍ତି, ଏକଟା ସ୍ଵଚ୍ଛତା,
�କଟା ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟ, ଏକଟା ଚିନ୍ମୟତା । ଶେଲୀର ଦୃଷ୍ଟିତେ
ପ୍ରକୃତି ବାହ୍ୟ ରୂପେର ସଙ୍ଗେ ପେଯେଛେ ଏକଟା ଅନ୍ତରେର ଭାବ
ଓ ଅର୍ଥ, ତୁଟିତେ ଅଭିନ୍ନ ହୁଏ ମିଶେ ଆଛେ, ବାହ୍ୟ ରୂପଟି
ଭିତରେର ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ପ୍ରତୀକ—ବାହୁଟିର ଚେଯେ ଭିତରେର
ଅଙ୍ଗଟିର ଉପର ଜୋର ବେଶି । କୌଟିମ୍ ଆରୋ ସ୍ତୁଲଭାବେ,
ଇଞ୍ଜିଯେର ବହିମୁଖୀତାକେ ଆଶ୍ରଯ କରେ ପ୍ରକୃତିର ସାଥେ
ସଂଯୋଗ ସ୍ଥାପନ କରେଛେ, ତା ହଲେଓ ପ୍ରକୃତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ
ସାଧୀନା ଓ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରାତ୍ମା ହୁଏ ଉଠିଲେ ପାରେ ନାହିଁ—ମେଥାନେଓ
ଏକଟା ମାନସଭାବନା ପ୍ରକୃତିର ରୂପାଯନକେ ନିଯନ୍ତ୍ରିତ
କରେଛେ । ଆମାଦେର ବୈଦିକ ଋଷିରାଓ ପ୍ରକୃତିର ପୂଜାରୀ
ଛିଲେନ—କିନ୍ତୁ ତାଦେର ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ପ୍ରଜଳନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିତେ
ପ୍ରକୃତି ରୂପାନ୍ତରିତ ହୁଏ ଗିଯେଛେ—ପ୍ରକୃତିକେ ଆର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ପ୍ରକୃତି ହିସାବେ ଦେଖି ନା, ଦେଖି ଅନୁଶେଷତନାର
ବାହୁପ୍ରକାଶ ଭାସ୍ଵରମୂର୍ତ୍ତି ହିସାବେ । ପ୍ରକୃତିର ନିବିଡ଼
ରଙ୍ଗ、ରେଖା—ଅବୟବ—ଆମାଦେର କାହେ ବ୍ୟକ୍ତଚେତନାରହି
ଅନୁଭବ ନିଯେ ଆସେ ।

ଆମାର ମନେ ହୟ ସାଦୃଶ୍ୟ ଯଦି କୋନ କବିର ସଙ୍ଗେ
ଥାକେ ତା ହଲ କାଲିଦାସେର ସଙ୍ଗେ । କାଲିଦାସେର ଉଲ୍ଲେଖ
ଶୁଣି, କାଲିଦାସେର ଅନୁକରଣ ଅନୁସରଣ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ
ଇତ୍ସୁତ ଯଥାତଥା ପ୍ରଚୁର ବିକ୍ଷିପ୍ତ ରଯେଛେ । ପ୍ରକୃତିକେ
ପ୍ରକୃତି ହିସାବେ ଭାଲବାସା, ତାକେ ସ୍ତୁଲ ଇଞ୍ଜିଯେର ବିଷୟ
ହିସାବେ ବୋଧ କରେ ସ୍ତୁଲ ଇଞ୍ଜିଯ ଦିଯେ ଗ୍ରହଣ କରା—
କାଲିଦାସେର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେରଓ । ଶୁଣ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ହାତେ କାଲିଦାସ—

କୋଥା ଆଛେ

ସାନୁମାନ ଆସ୍ରକୃଟ ; କୋଥା ରହିଯାଛେ
ବିମଳ ବିଶୀର୍ଣ୍ଣ ରେବା ବିନ୍ଦ୍ୟ-ପଦମୂଳେ
ଉପଲ-ବ୍ୟଥିତ-ଗତି ; ବେତ୍ରବତୀକୁଳେ
ପରିଣତ-ଫଳଶ୍ରାମ ଜମ୍ବୁବନଚ୍ଛାୟେ
କୋଥାଯ ଦଶାର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରାମ ରଯେଛେ ଲୁକାୟେ
ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ କେତକୀର ବେଡ଼ା ଦିଯେ ସେବା ;

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ପଥ-ତକୁ-ଶାଖେ କୋଥା ଗ୍ରାମ-ବିହଙ୍ଗେରା
ବର୍ଷାଯ ସାଧିଛେ ନୀଡ଼, କଲରବେ ଘରେ
ବନସ୍ପତି—

ତବେ ଉଭୟେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଆହେ । କାଲିଦାସ ପ୍ରକୃତିକେ
ଗ୍ରହଣ କରେଛେ ଇଞ୍ଜିଯେର ଦୃଷ୍ଟି ଦିଯେ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଗ୍ରହଣ
କରେଛେ ଇଞ୍ଜିଯେର ଅନୁଭବ ଦିଯେ । କାଲିଦାସେ ପାଇ
ଚିତ୍ରେ ଓ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟେ ଧର୍ମ ଓ ରୀତି, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ଚିତ୍ରେ
ଆର ସଙ୍ଗୀତେ ଧର୍ମ ଓ ରୀତି । ସ୍ପଷ୍ଟତର ଉଦାହରଣ

ଇଶାନେର ପୁଞ୍ଜମେଘ ଅନ୍ଧବେଗେ ଧେଯେ ଚଲେ ଆସେ
ବାଧାବନ୍ଧ-ହାରା,
ଗ୍ରାମାଣ୍ଡେର ବେଗୁକୁଞ୍ଜେ ନୌଲାଞ୍ଜନ ଛାଯା ସଙ୍ଗାରିଯା,
ହାନି' ଦୀର୍ଘଧାରା—

କିନ୍ତୁ

ଏ ନହେ ମୁଖର ବନ-ମର୍ମର ଗୁଡ଼ିତ
ଏ ଯେ ଅଜଗର ଗରଜେ ସାଗର ଫୁଲିଛେ ;
ଏ ନହେ କୁଞ୍ଜ କୁଳ-କୁମୁଦରଙ୍ଗିତ,
ଫେନହିଲୋଲ କଲକଲୋଲ ଦୁଲିଛେ ;
କୋଥାରେ ସେ ତୀର ଫୁଲ-ପଲ୍ଲବ-ପୁଣିତ,
କୋଥାରେ ସେ ନୀଡ଼, କୋଥା ଆଶ୍ରମ-ଶାଖା—

ଠାଟ ଆରଓ ସ୍ପଷ୍ଟ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଶୁରୁ ଶୁରୁ ମେଘ ଶୁମରି' ଶୁମରି'
ଗରଜେ ଗଗନେ ଗଗନେ
ଗରଜେ ଗଗନେ ।

ଧେଯେ ଚଲେ' ଆସେ ବାଦଲେର ଧାରା,
ନବୀନ ଧାତ୍ର ଛଲେ ଛଲେ ସାରା,
କୁଳାୟେ କୀପିଛେ କାତର କପୋତ,
ଦାଢ଼ରି ଡାକିଛେ ସଘନେ ।

ଶୁରୁ ଶୁରୁ ମେଘ ଶୁମରି ଶୁମରି
ଗରଜେ ଗଗନେ ଗଗନେ ।—

କବି ତୀର ସବୁଜ ବୟସେଇ ଶୁରଦାସେର ମୁଖ ଦିଯେ ସ୍ପଷ୍ଟ
ସ୍ଵୀକାର କରେ ଗିଯେଛେ—

ଅପାର ଭୂବନ, ଉଦାର ଗଗନ, ଶ୍ରାମଳ କାନନତଳ,
ବସନ୍ତ ଅତି ମୁଞ୍ଚ ମୂରତି, ସ୍ଵଚ୍ଛ ନଦୀର ଜଳ,
ବିଧିଧ ବରଣ ସନ୍ଧାନୀରଦ, ଗ୍ରହତାରାମଯୀ ନିଶି
ବିଚିତ୍ରଶୋଭା ଶଶକ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସାରିତ ଦୂରଦିଶି,
ଶୁନ୍ନୀଲ ଗଗନେ ସନ୍ତର ନୀଲ ଅତି ଦୂର ଗିରିମାଳା,
ତାରି ପରପାରେ ରବିର ଉଦୟ କନକକିରଣ-ଜାଳା,
ଚକିତ-ତଡ଼ିଂ ସଘନ ବରଷା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ,
ଶର୍ଣ୍ଣ-ଆକାଶେ ଅସୀମ ବିକାଶ ଜ୍ୟୋତସ୍ତ୍ରା ଶୁଭତମ୍ଭୁ,

* * *

ଇହାରା ଆମାୟ ଭୁଲାୟ ସତତ କୋଥା ନିଯେ ଯାଯେ ଟେନେ—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଉଦାହରଣ ବାହୁଲ୍ୟ ନିଷ୍ପର୍ଯ୍ୟୋଜନ ।

ତବେ ବୟସେର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ଵଭାବତହିଁ ବାହିରେର ଶିକ୍ଷା
ଓ ଅଭିଜ୍ଞତା ଏବଂ ଭିତରେର ଓ ଚେତନା ଫୁରଣେର ଫଳେ ଏସେ
ଦେଖା ଦିଯେଛେ ଏକଟା ବିଶିଷ୍ଟ ମାନମପତ୍ୟୟଗତ ଧାରା—
ୟୁକ୍ତିବାଦେର ଧାରା । ଏହିଟିକେଇ ଆମି ବଲେଛି ରବୀନ୍ଦ୍ର-
ନାଥେର ମଧ୍ୟେ ଚତୁର୍ଥ ଧାରା—ତବେ ଏଟିକେ ପୃଥକ ଏକଟି
ଧାରା ନାମ ଦେওଯା ଠିକ ହବେ କି ନା ସନ୍ଦେହ ; କାରଣ ଏଟି
ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଅଙ୍ଗ ତତ୍ତ୍ଵାନି ନଯ ସତ୍ତ୍ଵାନି ଏକଟି ବ୍ୟାପକ
ଆବହାଓଯା ହିସାବେ ବା ପିଛନେର ପଟ ହିସାବେ ଆର ମକଳ
ଧାରାର ଆଶ୍ରୟ ଅବଲମ୍ବନ ହେଯେଛେ, ତାଦେର ମକଳେର ଓ
ପ୍ରାତୋକେର ଏକଟା ବିଶିଷ୍ଟ ଗୁଣ ଏନେ ଧରେଛେ । ଗଡ଼େ
—ଗନ୍ଧେ ଉପଗ୍ରହେ ନାଟିକେ, ବିଶେଷତଃ ପ୍ରବନ୍ଧେ—ଏ
ଜିନିଷଟି ବେଶି ଫୁଟ ଓ ପ୍ରକଟ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଗୋଡ଼ାଯ
ହାର୍ବାର୍ଟ ସ୍ପେନ୍ସାରେର ଭକ୍ତ ଛିଲେନ, ଆର ବ୍ରାଉନିଂ ତାର
ପ୍ରିୟ କବି ଛିଲ ବୋଧ ହୟ ବରାବରାଇ । ଏ ଦୁଟି ନାମ ଯେ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଚେତନାଯ ଏସେ ଆଟିକେ ପଡ଼େଛେ ତା ବଡ଼ଇ
ବିଚିତ୍ର—ବୋଧ ହୟ ବୈପରୀତୋର ବା ପରିପୂରଣେର ନିଯମେ
ଏ ରକମ ହେଯେଛେ । ଉପନିଷଦ ଆର ସ୍ପେନ୍ସାର ହଲ ଉତ୍ତର
ଆର ଦକ୍ଷିଣ ମେରୁ । ଆର ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଆଉରତିସାର

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ମଧୁର କୋମଳ କାନ୍ତ ଗୀତାବଲିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିପରୀତ ଜିନିଷ ହଲ ବ୍ରାଉନିଂେର ପୁରୁଷାଲି ଚିନ୍ତାଦାଟ୍ୟ, ଅନାତ୍ମକେନ୍ଦ୍ରୀୟତା (objectivity) । ସେ ଯା ହୋକ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ଯୁକ୍ତିବାଦ, ବୈଜ୍ଞାନିକ ଯୁକ୍ତିବାଦ, ଶୁଲ୍ଭଭାବେ ସଥନ ପ୍ରକାଶ ପେଯେଛେ ତଥନ ତିନି ପ୍ରତିମା-ପୂଜାର ଅସାରତା ପ୍ରତିପନ୍ନ କରଛେ, ରାମାଯଣେର ବିଜ୍ଞାନସମ୍ମତ ଐତିହାସିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦିଯେଛେ, ଗୁହସାଧନତତ୍ତ୍ଵକେ ପରିହାସ କରଛେ—ଚିରା-ଚରିତ ସାମାଜିକ ରୀତିନୀତିର ଉପର କସାଘାତ କରଛେ । ତିନି ଭାଲ କରଛେ କି ମନ୍ଦ କରଛେ, ଭୁଲ କରଛେ କି ଠିକ କରଛେ ସେ ପ୍ରଶ୍ନ ଆମି ଆଦୌ ତୁଲଛି ନା । ଆମି ବଲଛି ତୀର ପ୍ରକୃତିର ଏକଟା ସ୍ତର ବା ଗୁଣେର ପରିଚିଯ । ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହେର, ‘ମଧ୍ୟୟୁଗ’-ସମ୍ମତ ରୂପାବଲୀର ଅନେକ ଉପକରଣ ତିନି ଗ୍ରହଣ କରେଛେ, ଶାନ୍ତ୍ରୀୟ ଓ ପୌରାଣିକ ବଳ ଉପମା ରୂପକ ଓ କାହିନୀ ସ୍ବୀକାର କରେ ନିଯେଛେ—କିନ୍ତୁ ତାରା ସବ ମଣ୍ଡିକ୍ଷର ଛାକନିର ଭିତର ଦିଯେ ଏସେହେ, ହୟେ ଉଠେଛେ ବୁଦ୍ଧିମର୍ଥିତ, ଯୁକ୍ତିମୂଳତ । ଇଂରାଜୀତେ ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାଟିର ନାମ rationalisation—ଏ ପ୍ରକ୍ରିୟାଟିର ବଳ ରୂପ, ବଳ ଧାରା, ବଳ ପ୍ରୟୋଗ—ମନୋବିଜ୍ଞାନଶାସ୍ତ୍ର ହତେ ଅର୍ଥନୀତିଶାସ୍ତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ; ଅନେକେଇ, ପ୍ରାୟ ସକଳେଇ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଏ ଶକ୍ତି ମନ୍ତ୍ରେରଇ ଯତ ବ୍ୟବହାର କରେଛେ । କାରଣ
ସାଧାରଣଭାବେ ବ୍ୟାପକଭାବେ ଏ ଜିନିଷ ଆଧୁନିକ ଚେତନାର
ବିଶେଷ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଜିନିଷକେ ଅବୋଧ୍ୟ, କୁହେଲି ଆବୃତ,
ଏଲୋମେଲୋ କରେ ରାଖା ନୟ—ତାକେ ଜାଗ୍ରତ ଚେତନାୟ
ଥରେ ସୁନ୍ପଟ୍ ସୁଷ୍ଠୀମ କରେ ଧରତେ ନା ପାରଲେ ତାର ସ୍ଵତ୍ତି
ନାହିଁ । ଏହି ଯେମନ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ପୌରାଣିକ ଦେବତା
ମହାଦେବେର କଥା ଯଥନ ବଲଛେନ ତଥନ ତିନି କୋନ
ଦେବତାର କଥା ଭାବେନ ନା, ଭାବେନ ଏକଟା ବିଶ୍ଵତତ୍ତ୍ଵେର
କଥା—ମହାଦେବ୍ ହଲେନ ମୃତ୍ୟ—

ତୋର ବବମ୍ ବବମ୍ ବାଜେ ଗାଲ
ଦୋଳେ ଗଲାୟ କପାଳାଭରଣ
ତୋର ବିଷାଣେ ଫୁକାରି ଉଠେ ତାନ
ଓଗୋ ମରଣ, ହେ ମୋର ମରଣ—

କବି ନିଜେଇ ତୋର ମନୋଭାବେର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦିଯେଛେ—
ଦେବତାରେ ଯାହା ଦିତେ ପାରି, ଦିଇ ତାଇ
ପ୍ରିୟଜନେ—ପ୍ରିୟଜନେ ଯାହା ଦିତେ ପାଇ
ତାଇ ଦିଇ ଦେବତାରେ ; ଆର ପାବ କୋଥା ?
ଦେବତାରେ ପ୍ରିୟ କରି, ପ୍ରିୟେରେ ଦେବତା—

ଏ ମନୋଭାବେର ପାଞ୍ଚାତ୍ୟ ନାମ Humanism—ମାନବତା

ବୁଦ୍ଧିଜୀବନାଥ

କି ମାନସ-ସର୍ବସ୍ଵତା । ଆର ଏ ଜିନିଷ ବୁଦ୍ଧିବାଦେର
ସଗୋତ୍ର, ସହୋଦର ଯଦି ନା-ଇ ହୟ । କିମ୍ବା ଶୁଣ
ମଦନଭଙ୍ଗେର ପୌରାଣିକତା କବି କି ରକମେ ବୁଦ୍ଧିଠାଟମୟ
(rationalise) କରେ ଧରେଛେ--

ପଞ୍ଚଶରେ ଦଷ୍ଠ କ'ରେ କରେଛ ଏ କୀ, ଶମ୍ଭ୍ୟାସୀ,
ବିଶ୍ୱମୟ ଦିଯେଛ ତା'ରେ ଛଡାୟେ ।

ତିନି ଶକୁନ୍ତଲାର ଓ କୁମାରସନ୍ତବେର ଯେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦିଯେଛେ—
ଉଭୟଙ୍କାଙ୍କ ମିଳନେର ପୂର୍ବେ ଏକଟା ବିଚ୍ଛେଦେର ବ୍ୟବସ୍ଥା କେନ
ହେୟଛେ—ତାଓ ଏହି ବୁଦ୍ଧିତସ୍ତତାର ପରିଚୟ । ତବେ ଏହି
ବୁଦ୍ଧିତସ୍ତତା ଏକଟା ଅପୂର୍ବ ସାର୍ଥକତା ଏନେ ଦିଯେଛେ ତାର
'ଉର୍ବଣୀ' କବିତାଯ—ଏଥାନେ ବୁଦ୍ଧିତସ୍ତତା ଏକଟା ଉଦାର
ବିଶ୍ୱଦୃଷ୍ଟିତେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହେୟଛେ । କାରଣ ବୁଦ୍ଧିତସ୍ତତା
ଏକଦିକେ ଯେମନ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତା ଓ ବାହ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ଏନେ ଦେଇ—
ତେମନି ଅନ୍ତଦିକେ ତାର ଝୋକ ଜିନିଷକେ ନିର୍ବ୍ୟକ୍ତିକ,
ସାର୍ବଜନୀନ କରେ ଧରବାର ଦିକେ । ଯେ ସତ୍ୟ ନାମରୂପଗତ,
ସଂକ୍ଷାରଗତ, ପ୍ରଥାଗତ—ବିଶେଷ ଦେଶକାଳପାତ୍ରେର ମଧ୍ୟେ
ଆବଦ୍ଧ—ବୁଦ୍ଧିର ଆଲୋ ତାକେ ଉଦାରତର ବୃହତ୍ତର
ସର୍ବସାଧାରଣ କରେ ତୁଳତେ ଚାଯ । ଏକେହି ତ ବଲେ
ବୈଜ୍ଞାନିକ ପଦ୍ଧତି—ବିଶେଷ ତଥ୍ୟ ଥେକେ ସାଧାରଣ ବିଧାନେର

ବୁଦ୍ଧିମାତ୍ର

ଦିକେ ଗତି । ସକଳ କବିତାର, ଯଥାର୍ଥ କବିତାର ମୂଳ
ରହସ୍ୟରେ ହଲ ସାର୍ବଜନୀନ ବିଶ୍ୱଗତ ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜନା—ଆନନ୍ଦ୍ୟର
ପ୍ରକାଶ ବା ଆଭାସ । ତବେ ପ୍ରାଚୀନ କବିରା ଏ ଜିନିଷଟି
ଧରେ ଦିତେ ଚେଯେଛେ ତାବେର ଅନୁଭବେର ଗଭୀରତା
ପ୍ରଗାଢ଼ତା ଦିଯେ, ଏକାଗ୍ରତା ଅନ୍ତମୁଖିୟତା—କାଲିଦାସେର
ଭାଷାଯ—ଭାବପ୍ରଶ୍ନରତାର ସହାୟେ । ମିଲଟନ ଯଥନ ବଲଛେ,
High on a throne of royal state, which far
Outshone the wealth of Ormuz and of Ind,

...   .

Satan exalted sat, by merit raised
To that bad eminence—

ଅଥବା ହୋମର ଯଥନ ବଲଛେ (ମ୍ୟାଥୁ ଆର୍ମନ୍ଡେର ଅତିପ୍ରିୟ
ଏକ ହୋମରିକ ପଂକ୍ତି) —

‘ବନ୍ଧୁ ଦୁଃଖ କର କେନ ମରତେ ? ପାତ୍ରୋକଳାର ଓ ମୃତ୍ୟୁ ହେଁବେ,
ଆର ସେ ତୋମାର ଚେଯେ ଅନେକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଛିଲ’

କିମ୍ବା ଧର୍ମନ ଆମାଦେର କାଲିଦାସେରଙ୍କ
କ୍ରୋଧଃ ପ୍ରଭୋ ସଂହର ସଂହରେତି ଯାବଦିଗିରଃ ଖେ ଘରୁତାଃ ଚରଣ୍ଟି ।
ତାବଂ ସ ସହିତ୍ସବନେତ୍ରଜ୍ଞମା ଭ୍ୟାବଶେଷଃ ମଦନଃ ଚକାର ॥*—

* ଅଭ୍ୟ ! କ୍ରୋଧ ସମ୍ବନ୍ଧ କର, ସମ୍ବନ୍ଧ କର—ଆକାଶେର ବାଣୀ ବାତାମେ
ଛଜିଯେ ପଡ଼ିତେ ନା ପଡ଼ିତେ ମହାଦେବେର ତୃତୀୟ ନୟନ ହତେ ସଞ୍ଚାତ ଅଗ୍ନି ମଦନକେ
ଜ୍ଞାନୀୟ କରେ ଫେଲିଲ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ତଥନ ଏକଟି ସୌମାବନ୍ଧ ବନ୍ଧୁବିଶେଷେର ମଧ୍ୟେ, ଏକଟା ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ ଉଦାହରଣେର ମଧ୍ୟେ ଅନୁଭବକେ ଚେତନାକେ ସଂହତ କରେ ଧରା ହେଯେଛେ— ଏବଂ ମେହି ଗାଁତାର ଫଳେଇ ଆମରା ପାଇ ଏକଟା ଅତଳସ୍ପର୍ଶତାର ଏବଂ ସର୍ବବ୍ୟାପକତାର ଆଭାସ, ନିବିଡ଼ ଶୁତରାଂ ଉଦାର ସତ୍ୟର ବ୍ୟଞ୍ଜନା । ଆଧୁନିକେରା ସାର୍ବିକ ବା ବିଶ୍ୱଜନୀନ ଭାବକେ ଆୟତ୍ତ କରତେ ବା ପ୍ରକାଶ କରତେ ଯାନ ଅନୁଭବେର ପ୍ରଗାଁତା ଦିଯେ ନୟ, ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରୟୋଗକୌଶଲେର ପ୍ରସାରତା ଦିଯେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଆଧୁନିକେର ଏହି ପଞ୍ଚାଇ ଅନୁସରଣ କରେଛେନ । ଅନୁଭବକେ ସତଟା ସନ୍ତୁବ ଖାଟି ଓ ଗାଁତ ରେଖେଛେନ (ଅତି-ଆଧୁନିକ ବା ସାମ୍ପ୍ରତିକେରା ଏ ବାଲାଇ ଦୂର କରେ ଦିଯେଛେନ) ; ତାରଙ୍କ ମଧ୍ୟେ ମନେର କୌତୁହଳ, ବୁଦ୍ଧିର ଜିଜ୍ଞାସା, ଚିନ୍ତାର ସିନ୍ଧାନ୍ତ ଚେଲେ ଦିଯେଛେ ଏକଟା ଉଦାର ଦୂରପ୍ରସାରୀ ଆଲୋ-ଛାୟାର ଖେଳା ।

ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଆଧୁନିକ ମାନୁଷେର ଚେତନା କ୍ରମେଇ ତତ୍ତ୍ଵମୁଖୀ ହେଁ ଚଲେଛେ । ଇଞ୍ଜିଯିଗ୍ରାମେର ଅନୁଭବକେ ଓ ସହଜଭାବେ ନା ନିଯେ ଆର-କିଛୁର ଅଦୃଶ୍ୟାଜ୍ୟର ପ୍ରତିଚ୍ଛାୟା ଓ ପ୍ରତୀକ ବା ଆବରଣ ହିସାବେ ଦେଖିତେ ଶିଖେଛେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ଏ ଛଟି ଧାରାଇ—ଇଞ୍ଜିଯେର ଓ ଇଞ୍ଜିଯାତୀତେର

ରୂପୀଜ୍ଞନାଥ

—ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ ସେଥାନେ ଏ ଛଟିର ଷୌଗିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ
ଗିଯେଛେ ସେଥାନେଇ ତାର କବିତାର ପରମୋତ୍କର୍ଷ, ଉତ୍ସୁକ
ଶିଖର ସବ । ଭବିଷ୍ୟତର କବିତା ଏଇଦିକ ଦିଯେଇ ଗଭୀର-
ଭାବେ ସୁହତ୍ତରଭାବେ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ ମନେ ହୁଏ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାନୁଷଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ କରେକଟି ମାନୁଷର
ସମସ୍ତି । ବିଶେଷତः ଯାରା ଲୋକୋକ୍ତର ପୁକ୍ଷ ତାଦେର
ଚେତନା ବହୁତର ପୁକ୍ଷର ଚେତନା-ସମସ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ଏମନ
କି ବିରୋଧୀ ଧାରା ମିଳେ କି ଅପରାପ ଅଭିନବ ଏକାକ୍ରମନ
ସ୍ଥିତି କରତେ ପାରେ ତାର ପରିଚୟ ରୂପୀଜ୍ଞନାଥର ପ୍ରତିଭା ।

অবিতীয় রবীন্দ্রনাথ

ইংরাজীর পক্ষে শেক্সপীয়র যেমন, জর্মনের পক্ষে গ্যেটে
যেমন, রুশের পক্ষে টলষ্টয় যেমন, অথবা ইতালীয়ের
পক্ষে দান্তে যেমন, এবং আরো অতীতে লাতিনের
পক্ষে ভজ্জিল যা, ও গ্রীকের পক্ষে হোমের যা, কিন্তু
আমাদের দেশে উত্তরকালীন সংস্কৃতের পক্ষে কালিদাস
যা, বাংলার পক্ষে রবীন্দ্রনাথও তাই ; একথা বেশি
অত্যুক্তি নয় । এই যে সৈকল দিকপাল তাঁরা প্রত্যেকে
তাঁদের আপন আপন ভাষার ও সাহিত্যের রাজা বা
রাজচক্রবর্তী, এবং তা হয়েছেন ছুটি কারণে । এক,
তাঁদের আগে যা ছিল অপক অপরিণত, তাঁদের পরে
তা হয়ে উঠেছে পূর্ণবয়স্ক, যা ছিল প্রাদেশিক,
গ্রাম্যভাষাপন্ন তা হয়ে উঠেছে অভিন্নপত্রমিল্ল
সার্বভৌমিক, যা ছিল সাধনার পর্যায়ে তা হয়ে উঠেছে
সিদ্ধ, যা ছিল একান্তের ঘরোয়া জিনিষ তা হয়ে উঠেছে
বিশ্বের জিনিষ । বিশেষ-ভাষাকে বিশেষ-সাহিত্যকে

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ଏই ମନେ ବିଶ୍ଵଭାଷା ଓ ବିଶ୍ଵସାହିତ୍ୟ ପରିଣତ କରା ହଲ
ଏହି ମହାପୁରୁଷଦେର ପ୍ରଥମ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଳ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଳ
ହଲ ଏକଟା ବିଶେଷ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅନୁଃଶକ୍ତିକେ
ତାର ମର୍ମଗତ ପ୍ରତିଭାକେ ଉଦ୍ୟାଟିତ କରେ ଧରା—ଏକଟି
ଜୀବିତର ସ୍ଵଭାବ ଓ ସ୍ଵଧର୍ମ ଯା, ତାର ଶିକ୍ଷାଦୀକ୍ଷାର ମୂଳ ତସ୍ତ
ଯା, ତାକେ ବାକ୍ତ କରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରା ; ଏ ଛଟି କାଜ—
ଏକଟି ପ୍ରସାରତାର ଦିକେ, ଆର-ଏକଟି ଗଭୀରତାର ଦିକେ—
ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରେ ପରମ୍ପରାନିର୍ଭରଶିଳ ଏବଂ ପ୍ରାୟଇ ସଟେଛେ
ଦେଖା ଯାଇ ଧୀରେ ଧୀରେ କ୍ରମୋନ୍ତରିର ଫଳେ ନୟ, ବରଂ ଏକଟା
ଆକଞ୍ଚିକ ବା ଦ୍ରୁତ ଫୁରଣେର କଲ୍ୟାଣେ ।

ଭାଷାର ଓ ସାହିତ୍ୟର ଶୈଶବ ବା ଅପୋଗଣ ରୂପ
ହଲ ଛଡ଼ା ପାଚାଲୀ, ଯାକେ ବଲା ହୟ ଲୋକସାହିତ୍ୟ—
ballad, folklore ; ମାର୍ଜିତ ଓ ଶକ୍ତିମାନ ଭାଷା ଓ
ସାହିତ୍ୟ ତା ଥେକେ ଫୁଟେ ବେର ହୟ, ବିକଶିତ ହୟ ପରେ ।
ଦାନ୍ତେର ଇନ୍ଦ୍ରଜାଳ ଏଦିକ ଦିଯେ ପ୍ରାୟ ଅପ୍ରତିଦିନ୍ଦ୍ରୀ ।
ତିନି ଯେ ଭାଷାର ଆଶ୍ରଯେ ତୀର କାବ୍ୟ ଗଡ଼େ ତୁଳନେନ ତା
ଛିଲ ଲୋକଭାଷା ; ଅନ୍ତାନ୍ତ ବିବିଧ ଜାନପଦଭାଷାର ଏକଟି
ମାତ୍ର—କିନ୍ତୁ ଏହିଟିକେଇ ତିନି କରେ ତୁଳନେନ ସମ୍ବନ୍ଧ
ଇତାଲୀର ଭାଷା ଏବଂ ଜଗତେର ଚକ୍ରେ ଇତାଲୀୟ ଭାଷା ।

ବ୍ରାହ୍ମିଜ୍ଞମାତ୍ର

ଏକ ଭାଷା ନିয়ে ହୋମରେ ମନେ ହୁଯ ପ୍ରାୟ ଅନୁରୂପ
ଅତ୍ୟାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରେଛେ । ଏକଟା ସ୍ଥଳ ଓ ସମ୍ମନତ
ଚେତନାରୀଙ୍କ ଓ ଛନ୍ଦ ତୀରା ତାଦେର ଧୂଲ୍ୟବଲୁଣ୍ଡିତ ଉପାଦାନେର
ମଧ୍ୟେ ତରେ ଦିଯେଛିଲେନ । ୧୦ ଗାର୍ହିଷ୍ୟ ଓ ଗ୍ରାମ୍ୟ ସୀମାନ୍ତାଯି
ଆବନ୍ଧ ଯେ କଷ୍ଟ ତାକେ ଅନେକଥାନିଇ ପରିବର୍ତ୍ତିତ
ରୂପାନ୍ତରିତ ହତେ ହୁଯ—ବିଶ୍ଵକେ ଆହ୍ଵାନ କରେ ଯେ କଷ୍ଟ
ତାତେ ପରିଣିତ ହତେ ହଲେ । ଆର ସେଥାନେ ଭାଷା ଓ
ସାହିତ୍ୟ ଏ ରକମ ଅପରିପକ୍ଷ ନୟ, ଇତିମଧ୍ୟେଇ ପେଯେଛେ
ଏକଟା ପରିଣିତି ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ସେଥାନେ ଏହି ମହାଅଷ୍ଟାରୀ
ଏସେ ଏନେ ଦିଯେଛେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଧରଣେର ରୂପାନ୍ତର ।
ଭର୍ଜିଲ, ଶେଙ୍କପୀଯର, ଗେଟେ, କାଲିଦାସ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟେର
କାଜ କରେଛେ । ଶେଙ୍କପୀଯରେର ପୂର୍ବେ ଇଂରାଜୀ ଯେ
ଅପରିଣିତ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଛିଲ ତା ବଲା ଚଲେ ନା—ସଦିଓ ବିଦେଶୀର
କାହେ ଶେଙ୍କପୀଯର ସତ୍ତ୍ୱାନି ଜୀବନ୍ତ ଓ ପରିଚିତ ଓ ଅନୁରଙ୍ଗ
ସ୍ପେନ୍ସର, ଚମାର, ଏମନ କି ମାର୍ଲୋଓ ତତ୍ତ୍ୱାନି ନୟ ।
ତବେ ଶେଙ୍କପୀଯର ବ୍ୟକ୍ତ କରେ ଧରେଛେ ଇଂରାଜୀର ଗୁଣ-
ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ତାର ଅନୁଷ୍ଠାନିକ ସାମର୍ଥ୍ୟ—ଇଂରାଜୀର ବୈଚିତ୍ର୍ୟମ୍ୟତା,
ନମନୀୟତା, ତାର ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତା ତେଜପ୍ରତିକ୍ରିୟା, ଆର ତାର
ବ୍ୟଞ୍ଜନାଶକ୍ତି । ଫରାସୀର ଇତିହାସେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର

ইতীহাস

ইতিহাস থেকে একটু স্বাতন্ত্র্য আছে। প্রথমতঃ ফরাসী ভাষা ও সাহিত্য বর্দিত ও পুষ্টি হয়েছে কোন রকম আকস্মিক পরিবর্তন বা আত্যন্তিক বিপর্যয়ের ফলে নয়—সে বুদ্ধি ও পুষ্টি হল একটা ধীর মন্ত্র সুশৃঙ্খল ক্রমগতির ফল। ইংরাজীর মধ্যে বরং হঠাতে অনেকখানি পরিবর্তনের পরিচয় পাওয়া যায়। তবে রাজনীতির ক্ষেত্রে ইংরাজ ও ফরাসী পরম্পরে ঠিক এর বিপরীত পন্থা অনুসরণ করেছে—ইংরাজের স্বাধীনতার যুদ্ধ চলেছে ধাপে ধাপে ক্রমাগত ধরে, from precedent to precedent—ফরাসী সর্বদা চেয়েছে তার জন্য বিপ্লব। সে যা হোক, ফরাসীর দ্বিতীয় বৈশিষ্ট্য ঠিক এই জন্যই হল এখানে তেমন একজন মাত্র সর্বেসর্বা দিকপাল নাই; অন্যান্য যে উদাহরণ দিয়েছি সেখানে দেখি এক-একটি জাতির এক-একটি—এবং একটিমাত্র—বিভূতি তার সাহিত্যকে ভাষাকে আপন প্রতিভার ইন্দ্রজালে গড়ে তুলেছেন, কি পূর্ণ পরিণত আভ্যন্তর করে দিয়েছেন। ফরাসীরা বেশি সামাজিক, গণতান্ত্রিক তাই অনেকের সহযোগে, একাধিক বিভূতির অবদানে তাদের ভাষা সাহিত্য গঠিত সমৃদ্ধ হয়ে উঠেছে। কর্ণেই,

ରବୀନ୍‌ମାଥ

ରାସୀନ, ମୋଲିଯେର, ଲା ଫଣ୍ଡେନ (ବା ରାବଲେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ)—
କାକେ ବାଦ ଦିଯେ କାକେ ରାଖି ? ତବୁ ଏଥାନେଓ,
ଏକଜନକେଇ ପ୍ରତିନିଧି ହିସାବେ ଗ୍ରହଣ କରା ଯାଯ ; ତିନି
ହଲେନ ରାସୀନ । ରାସୀନଙ୍କ ଫରାସୀର ଯେ ବିଶେଷ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ,
ମର୍ମେର ଧର୍ମ ତାର ବିଗ୍ରହ । କି ମେ ଜିନିଷ ? ଏକ
କଥାଯ ତା ହଲ ‘ଆ’—ସୌଂଠବ ଓ ଲାବଣ୍ୟ, କାନ୍ତି ଓ
ଶୁଷ୍ମା, ହୃଦୟବଜ୍ଞା ଓ ପ୍ରାଣମୟତା—elegance ଓ sensi-
tivenessଏର ପରାକାର୍ତ୍ତା । ଏଦିକଟି ଛାଡ଼ା ଫରାସୀର ଯେ
ଅନ୍ତଦିକ ନାହିଁ ତା ନଯ । କର୍ଣ୍ଣେଇ ଦିଯେଛେ ସେଇ ଅନ୍ତ
ଦିକ—ଦାର୍ତ୍ତ ଓ ବୀର୍ଯ୍ୟ, ଉଦାତ୍ତ ଗାନ୍ଧୀର୍ଯ୍ୟ, ତପୋମୟ କାଠିନ୍ୟ ।
କିନ୍ତୁ ବଲା ଯେତେ ପାରେ ଏ ହଲ ଫରାସୀ ଭାଷାର ଓ
ସାହିତ୍ୟର ଏକଟା ବିଶେଷ ଧାରାର ଗୁଣ, ଏକଟା ଯେନ
ଅଞ୍ଜିତ ସାମର୍ଥ୍ୟ, କି ହତେ ପାରେ ତାର ପରିଚୟ—କିନ୍ତୁ
ଅନ୍ତଟି, ରାସୀନ ଯା, ତା ଫରାସୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଗ, ତାର
ସ୍ଵଭାବସିଦ୍ଧ ଧର୍ମ, ତାର ଅନ୍ତରାତ୍ମାର ସ୍ଵତଃଫୁଲ୍ଲ ରୂପାଯନ ।

ଫରାସୀ ସମ୍ପର୍କେ ଏଇ କଥାଗୁଲି ମନେ ହଲ, ଏ ଜଣ୍ମ
ଯେ ତାର ପ୍ରଧାନ କଥାଟି ବାଂଲାର ପକ୍ଷେ ବେଶ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ ।
ଅବଶ୍ୟ ଫରାସୀର ମତ ବାଂଲାଯ ଯେ ଧୀର ମନ୍ତ୍ରର ଗତିତେ
କ୍ରମବିକାଶ ହେବେ ତା ଠିକ ବଲା ଚଲେ ନା । ଅନ୍ତତଃପକ୍ଷେ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

একটি ବିପର୍ଯ୍ୟ, ବିପ୍ଲବଇ ସଟେଛେ—ଇଉରୋପେର ସଂପର୍କେ
ଏସେ ତାର ପ୍ରଭାବେ ପଡ଼େ ଆମାଦେର ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଯେ
ବାଁକ ନିଯେଛେ ତା ପ୍ରାୟ about-turn ବିପରୀତମୁଖ୍ୟତା ।
କିନ୍ତୁ ଏ ବିପର୍ବ ଏକଜନେର ଦ୍ୱାରା ସଟେ ନାହିଁ । ଦାଣ୍ଡେ
ବା ହୋମର ଇତାଲୀର ବା ଗ୍ରୀକେର ଅଷ୍ଟା, କର୍ତ୍ତା ବା ଅଦ୍ଵିତୀୟ
ଅଧିଷ୍ଠାତା—ସୂକ୍ଳ ବିଚାରେ ଠିକ ସେଇ ସ୍ଥାନ ବାଂଲାଯ
ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥକେ ଦିତେ ଯଦି ଆପଣି ହୟ, ତବେ ଶେଙ୍କପୀଯର
ଯେ ହିସାବେ ଇଂରାଜୀକେ ଇଂରାଜୀୟ ଗଣ୍ଡୀ, ତାର ବୈପାଯନ
ପରିଧି, କିନ୍ତୁ ଯେ ହିସାବେ ଟଲଷ୍ଟ୍ୟ ରୂପକେ ଝଞ୍ଜିୟ ଗଣ୍ଡୀ
ପାର କରେ ବିଶେର ସଙ୍ଗେ ସଂଯୁକ୍ତ କରେ ଦିଯେଛେନ ସେଇ
ହିସାବେ, ଅଥବା ଭର୍ଜିଲ ବା ଗେୟଟେ ଯେ ରକମେ ଲାତିନକେ
ଓ ଜର୍ମନକେ ଏକଟା ନବକ୍ଷୁରଣ— କାବ୍ୟାଞ୍ଚାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜାଗରଣ
—ଏନେ ଦିଯେଛେନ ସେଇ ହିସାବେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବାଂଲାଯ
ଏକଚତ୍ର ବିଭୂତି । ତବେ ଆମାର ମନେ ହୟ ଯଥାଯୋଗ୍ୟ
ହିସାବେ ଆମାଦେର ମଧ୍ୟେ ତିନି ପାବେନ ରାସୀନେର ଆସନ ।
ବାଂଲାର ଯା ବିଶେଷ ଗୁଣ, ତାର ଅନ୍ତରାଞ୍ଚାର ଯେ ଶୁର ଓ
ଛନ୍ଦ—ଅନ୍ତରାଞ୍ଚାର, ଭାବମୟ ପୁରୁଷେରଇ ସ୍ଵକୀୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ,
ହୃଦଗତ ତମ୍ଭୟତା—ଯାର ପ୍ରଥମ ମୁଖ ଖୁଲେଛେ ଚଞ୍ଚିଦାମେ—
ଏବଂ ବକ୍ଷିମଓ ଯେ ଧାରାକେ ପ୍ରସାରିତ କରେଛେ—

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ତାଇ ପରିଣତ ବିଚିତ୍ର ତୌର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକଟି ହେବେଳେ । ଏଥାନେଓ ‘ଶ୍ରୀ’ରଙ୍ଗ ଏକ ପ୍ରକାଶ । ଫରାସୀର ମତ ବାଂଲାତେଓ ଭିନ୍ନ ଏକ ଧାରା ଆଛେ—ଏଦିକେର ସଞ୍ଜାବନା ସୂତ୍ରପାତ କରେଲେନ ମଧୁମୃଦନ, ଏବଂ ଆଧୁନିକେରା ହଇଚାରଜନ ଏହି ଧାରାକେ ସଞ୍ଜୀବିତ ଓ ସଚଳ କରିବାର ଚେଷ୍ଟାଯ ଆଛେ । ତବେ ମଧୁମୃଦନ ବାଂଲାର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଦିକ—‘ମାଥୁର’ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ; ବାଂଲାର ସ୍ଵାଭାବିକ ଶ୍ରୀର ଦିକ—ବୁନ୍ଦାବନୀଯ ପର୍ଯ୍ୟାୟ—ପରମୋକ୍ଷ ଲାଭ କରେଲେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ । ତାଇ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେ ଆମାଦେର ମଧ୍ୟ ଏକଂ ଅନ୍ତିମୀୟଂ ।
